

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LEN

V

2031

1999

ՀԱՄԱՌՈՑ

ՊԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրատանց Կոլոյ Կամար

ԲՍԱՆՆԵՒՉՈՐՍ ՎԻՄԱՏԻՊ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

ՀԱՐԱԳՐԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1454

Պատմեցէք մանկանցդ զերբեմն փառան և զայժմեան Հանգամանս Հայրենեաց և րոց, զի մատաղ սիրտ նոցա զուարճացեալ և զգացեալ միանգամայն գեղեցիկ և տխուր յիշատակոք՝ գիտացեն թէ զի՞նչ ունին առնել նմա ի պարտուց իւրեանց և յիրաւանց ժառանգութեան։

աւ-12054

ՌՈՍՏՈՎ (Իտի Գերայ)

ՏՊԱՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՏԵՐ-ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ

1880 — ՌՅԻԹ

80072 746400220

1003307502HP P42J7H1H 89024502004

84949925

Дозволено Цензурою. Спб., 5-го Іюля 1878 года.

$\frac{1}{2} \times 4 = 2$

Ի մտածման մեջ եղանք զգործածման ցածր մասն
 և ըստ մեզ կարծիքս անմասնաբաժին մասնակցությամբ
 լավագույն դասը ստանալու ցանկություն ունենալով
 դասերի մեջ քննարկելու և մտածելու լավագույնը մեզ
 առաջ առնելու և մեզ համար զգործածման ցածր
 մասնակցությամբ ըստ մեզ կարծիքս անմասնաբաժին
 մասնակցությամբ ըստ մեզ կարծիքս անմասնաբաժին

42031-60

2/3 2035

[Faint bleed-through from the reverse side of the page]

0885 - 4484

ԷՐՐՈՐԴ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Այս համառօտ Ազգային պատմութեան եւ-
րօպէ տպագրութիւնը մեր համազգի աշակերտներուն
առաջիններէն աւելի դիւրմբօնեւ ռ ղուարճալի
անելու նպատակաւ՝ շատ դժուարութեանց յաղ-
թելով պատկերազարդ արինք, միանգամայն և հարց-
մունքները (որ դասադրքին տասներորդ մասը բռնած
էին) վերուցինք ու նոցա փոխարէն պէտք եղած
գիտելիները աւելցուցինք: Եւ որպէս զի զբերն ևս
դժուարութիւն չպատճառեն իրենց փոքրութեամբը՝
մեծ գրերով շարել տուինք, յուսալով որ առա-
ջիններէն աւելի օգտակար կլինի աշակերտաց մեր
այս տեսակ աշխատութիւնը:

3. S.-U.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԿԵԼԱՆՆԵՐ

ԳԼԱՍ Ա.

Հայէն ինչ Երթեալ:

Մեր Հայ ազգի սկզբնաւորութիւնը. — Հայկ ազգապետ. — Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնը. — Բէլ կամ Ներրովթ. — Հայկայ վերադարձն ու Հայաստանի մէջ շինութիւններ անելը. — Բելայ Հայաստան գալն ու Հայկէն յաղթուիլը. — Հայկայ որպիսութիւնը. — Նոյ և Նոյեմզար:

 Մեր Հայ ազգի սկիզբը ջրհեղեղէն վերջն եղաւ, և Նոյ նահապետի Յաբել որդիէն յառաջացաւ:

Հայոց առաջին նահապետն եղաւ ՀԱՅԿ անունով քաջ մարդուն մէկը, որ Յաբելի երրորդ սերունդն էր. վասն զի Յաբելի որդին էր Գաթը, Գամբրի որդին Թադգա և Թորգոմայ որդին ՀԱՅԿ:

Հայկայ ժամանակ Նոյայ որդիքը
Հայաստանի մէջ հետզհետէ բազմանա-
լով ու երկիրը քիչ գալով իրենց, սկսան
ուրիշ տեղեր երթալ, որոց մէջ էր և
ինքը—Հայկ: Նոքա իւրեանց ճանա-
պարհորդութեան ժամանակ, երբ Բա-
բելոնի Սեփար կոչուած մեծ դաշտը հա-
սան՝ ամբարտաւանութեամբ ուղեցին
մէկ բարձր աշտարակ շինել այն տեղ,
ուր Մստուած բարկանալով նոցա յան-
դրդնութեանը՝ լեզուները խառնակեց:
Բայց որովհետեւ այն ժողովրդոց մէջ
աւելի զօրաւոր էր Բէլ կամ՝ Նեբոլի
անունով պարծենկոտ մարդուն մէկը,
որ Քամայ թողը՝ Քուշայ որդին էր,
ուստի և ժողովրդոց մեծ մասը բռնու-
թեամբ և խոստմունքով իրեն հնա-
զանդեցուց, ու նոցա վերայ թագաւո-
րելէն յետոյ՝ ուղեց Մստուծոյ տեղ պաշ-

տուիլ: Նա ահա այս էր պատճառը,
որ Հայկ Բէլայ ամբարտաւանութեանն
ու յանդրդնութեանը չդիմանալով՝ քովը
ժողովեց իւր երեք հարիւր քաջ մար-
դիկը, այսինքն իրեն որդիքը, թող-
ներն ու նոցա ընկերացած հաւատարիմ
անձինքը, և Բաբելոնէն վերադարձաւ
ի Հայաստան, ուր մէկ քաղաք շինեց
ու Հայկաշէն անուանեց, և իւր խոհական
կառավարութեամբը բոլոր Հայաստանի
բնակիչները սիրով հնազանդեցրնելէն
վերջը՝ տէր և գլուխ եղաւ ամենուն:

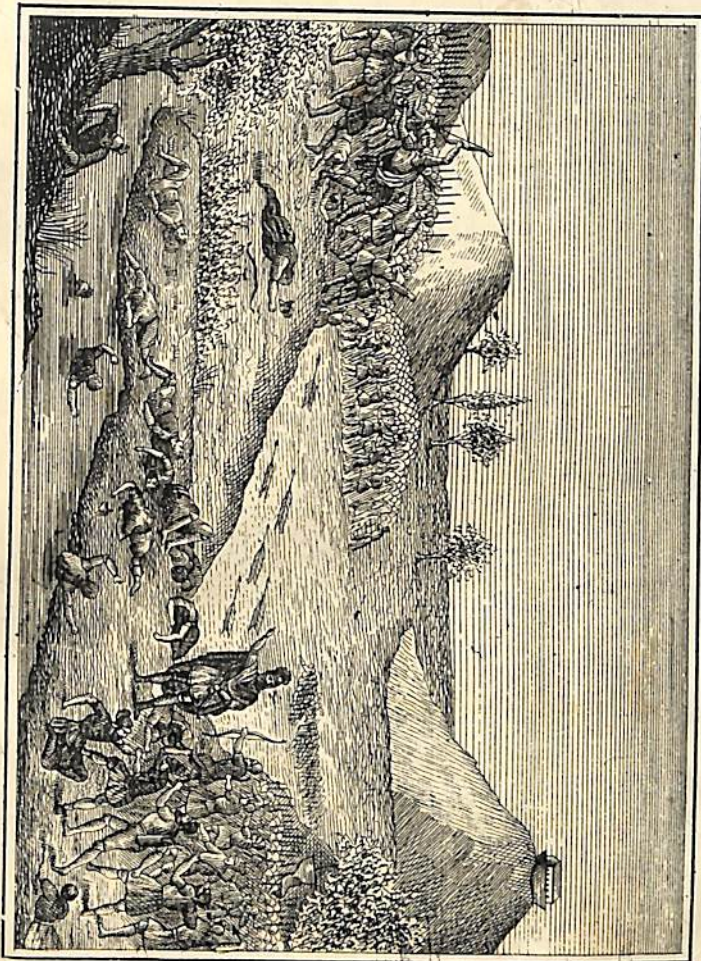
Բէլ այս բանս լսելով՝ պատգամա-
ւոր յուզարկեց առ Հայկ որ զայ հպա-
տակի իրեն, «Ինչո՞ւ գնացիր այդ ցուրտ
երկրիդ մէջը բնակեցար, ասաց. աւելի
լաւ չէ՞ր լինիր թէ որ խոնարհութեամբ
տաքցրնէիր քո հպարտութեամբ ցրտա-
ցած բարբդ, և հնազանդելով ինձ հան-

դարտութեամբ բնակէիր իմ երկրիս մէջ,
որ որ քո սիրտդ ուզենար: “ Հայկ Յելայ
կեղծաւորութիւնը գիտնալով՝ խստու-
թեամբ պատասխանեց, լաւ համարելով
քաջութեամբ մեռնիլ, քան երկչոտու-
թեամբ գլուխ խոնարհեցընել այն ամ-
բարտաւանին, որ ինքնիրեն Աստուծոյ
տեղ պաշտել կը հրամայէր:

Պատգամաւորը խաբիւն վերադար-
ձաւ, և Յէլ Հայկայ պատասխանը լսե-
լով՝ անհնարին դառնութեամբ կատա-
ղեցաւ, և բազմաթիւ զօրքով ու մեծ
պատրաստութեամբ պատերազմի ելաւ:

Հայկ երբ լսեց Յելայ գալը, իսկոյն
իւր քաջ տղայքը, ծառայքն ու հաւա-
տարիմ մարդիկը ժողովեց և Անայ
ծովուն մօտի ընդարձակ ու յարմա-
րաւոր դաշտին մէջ պատերազմի պատ-
րաստուեցաւ:

ՀԱՅԿԱՅ ԵՆԻՍԻՆԻՆ

Բայց որովհետեւ նախ քան զպատե-
րագմը՝ Բէլ ուզեց տեղեկանալ Հայկա-
ղորաց զրութենէն, ու հինգ-վեց հա-
րիւր մարդով զատուած՝ եկաւ Հայոց
բանակը դիտելու, որ ըստ այնմ՝ յար-
մարցընէ իւր զօրախումբը. Հայկ՝ Բե-
լայ արածէն օգուտ քաղելով, յաջող
միջոց համարեց յաղթութեան. ուստի
և շուտով իւր քաջ մարդիկը պէտք
եղած տեղերը շարքով կանգնեցուց ու
պատերազմն սկսաւ:

Երկու կողմէն բաւական քաջեր
ընկան, և պատերազմը երկու կողմէն
ևս անպարտելի մնալով, Բէլ զարհու-
րեցաւ և ուզեց յետ փախչիլ մինչև մնա-
ցեալ զօրաց օգնութեան հասնիլը: Բայց
Հայկ ժամանակ չտալով երկար մտա-
ծելու, քաշեց ուժգնապէս իւր երեք-
թեւեան աղեղը և այնպիսի կերպով

զարկեց Բելայ կուրծքին, որ նետը՝ նորա հազած երկաթի զրահէն անցնելով՝ կռնըկէն դուրս ելաւ, գետնի մէջ խրուեցաւ. որով այն ահագին ու ամբարտաւան հսկան հողի վերայ փռուեցաւ:

Բելայ մարմինը Հայկ զմռսել տալով՝ հրամայեց Հայաստանի մէջ մէկ բարձր լեռան վերայ թաղել, որպէս զի ամենքն եւս տեսնեն այն Աստուծո ղէմ ապստամբած ու հպարտութեամբ լցուած մարդուն վերջը: Իսկ Բելայ և նորա քաջ զինուորաց սպանուած տեղւոյն անունը Գեղեզնի¹ կոչեց:

Այսպէս ահա աշխարհիս առաջին սպատերազմն ու առաջին փառաւոր յաղթութիւնը մեր քաջ ազգապետին ձեռքովը լինելով, Բելայ մնացեալ զօրքը

¹ Գեղեզնիք բառը գերեզմանի թաղանթն է, որ կոչանակէ թէ գերեզմանի (տէնի) լանի տեղեկացան:

փախչիլ սկսան, և Հայկ ազատութիւնը աշխարհակալութենէն վեր դասելով՝ Բելայ մարդոց ետեւէն չընկաւ, որ բռնութեամբ հպատակեցընէ նոցա, այլ յաղթութեան վերայ ուրախացած՝ իւր բնակութեան տեղը, Տուրուբերան աշխարհի Հայ գաւառը դարձաւ, և հայրաբար կառավարելով իւր հպատակները, կարգեր, կանոններ դրաւ, զանազան շինութիւններ արաւ, և 400 տարւոյ չափ ապրելէն վերջը՝ ազգին իշխանութիւնը իւր Արշակ կամ Արամանի որդւոյն յանձնելով մեռաւ:

Հայկայ արած գործերէն յայտնապէս կտեսնուի իւր հոգւոյն կատարելութիւնները: Նորա արտաքին տեսքը, այսինքն ղէմքի գեղեցկութիւնը, մարմնոյ յաղթանդամ կազմուածքն ու հսկայական հասակը՝ համապատասխան

էր իւր վեհանճն բնաւորութեանը . և ինչպէս մեր պատմագրաց հայրը՝ Մովսէս խորենացին , Մար-Աբասի ստոյգ աղբիւրէն առնելով , Գեղապատշաճ և անճնեայ , քաջագանգուր , խայտալին և հաստաբազուկ՝ էր կասէ , պէտք է երեակայել որ իւր ժամանակի դիւցազանց մէջ ամենէն նշանաւորն էր Հայկ : Այս պատճառաւ է ահա , որ մեր հին և նոր գիտնական համազգիքը միշտ պարծանք համարած են Հայկայ փառաւոր անունը իւրեանց վերայ կրելով՝ ՀԱՅ կոչուիլը :

Հայկայ ժամանակ 'Նոյ' և իւր 'Նոյեմ' կիներ վախճանեցան : յորոց առաջինը 'Նոյս' լեռան վերայ թաղուեցաւ , և երկրորդը՝ 'նոյն' լեռան քովը , որ յետոյ Մարանի , այսինքն Մայր անի կոչուեցաւ , որ Ռէր մայրն այնպէս է կնշանակէ :

ԴԱՍ Բ .

Հայկայ յաջորդներէն ինչ և Արամ :

Արմենակայ և նորա եղբարց գործունէութիւնը .— Արամայիս .— Շարայ շատակեր .— Ամասիայ և շինութիւն երկու գիւղաքաղաքների .— Գեղամ , Հարմայ և Սիսակ :

Արմենակ իւր հօրը պէս քաջ ու հայրենասէր էր : Ուզելով որ Հայաստանի ամեն կողմը մարդաբնակ լինի , իւր Մանասալ ու խաւ եղբայրները Հարք գաւառը թողուց ու ինքը Հայաստանի հիւսիսակողմը գնաց , ուր մէկ բարձր լեռան մօտ բնակութիւն հաստատեց , լեռը Արագած անուանեց և իւր բնակած տեղը՝ Արագածոտն ² :

² Այս իշխանարնակ գիւղն իւր ջրարի ու պտղաբեր լինելուն պատճառաւ հետզհետեւ մեծնալով՝ Արարատեան աշխարհի թուրգ գաւառն եղաւ . և երկիրը Ամատունի նախարարութեան ձեռքը լինելով , թեմին առաջնորդները՝ Արարատեայ եղեմիպետ ասուեցան : Սորա քանի մի գիւղերը այլ և այլ պատճառներով նշանաւոր եղան մեր պատմութեան մէջ , ինչպէս Օշական , յորում թաղուած է Ս . Մեսրոպ Մառտոց . Եղեմի , յորում ծնաւ մեր տօմարը նորոգող՝ Մովսէս Բ կաթողիկոսը . Փարզե , Ղազար Փարպեցւոյն ծննդեան տեղը . Արարատ , որուն մէջ ծնաւ 'Ներսէս Երգ' հայրենասէր կաթողիկոսը , և այլն :

Արմենակայ միւս եղբարքն ևս Հարր
գաւառին մէջ սկսան զանազան քա-
ղաքներ շինել, ինչպէս Մանաղիւք կամ
Մանապլիւք, և հետզհետէ այնքան բազ-
մացան որ հազարաւոր տարիներ ցեղերը
շարունակուելով՝ իւրեանց անունովը Մա-
նապլեան ու Խոսիստանի կոչուեցան: Սո-
ցա պէս եղաւ նաև Արմենակայ Բաղ
որդւոյն ցեղը, որ Բաղանի ասուեցան:
Իսկ ինքը Արմենակ քառասունեւեց տա-
րի իշխեց և տէրութիւնը իւր Արամայիս
որդւոյն թողլով՝ մեռաւ:

Արամայիս իւր հօրը հետեւելով իշխա-
նութեան սկիզբները Արարատ գաւա-
ռին մէջ՝ Գեհոֆն գետին մերձակայքը
մէկ քաղաք շինեց, և իւր անունովը
Արմա-ի կոչեց, որ վերջը թագաւորա-
նիստ եղաւ մինչև Հայկազանց իշխա-

նութեան բարձուիլը. իսկ գետը իւր
Երասի թոռին կոչմամբը Երասի կամ
Երասի անուանեց:

Ապա տմեն թէ Արամայիսի որդւոց
մէկը, որ Շալայ կասուէր, սաստիկ շա-
տակեր ու բազմածին լինելուն պատճա-
ռաւ՝ Արամայիս Ախուրեան գետին մօտ
եղած պտղաբեր դաշտերն յուղարկեց
նորան որ հանգիստ ապրի, որով և բո-
լոր գաւառը նորա անունովը Շալայ³
կոչուեցաւ:

Արամայիսի տեղն անցաւ իւր Ամա-
նիստի որդին, որ Արարատեան աշխարհի ամե-
նաբարձր լեռը Մասիս անուանեց: Սա-
երեք որդի ունեցաւ Գեղամ, Փարսի և
Յուսի անուններով, որոց հետ մէկտեղ

³ Արարատեան աշխարհի Երգ գաւառն էր Շիրակ, որ Մեծին
Տրդատոյ ժամանակէն սկսեալ՝ Կամարականաց ձեռքն էր. բայց Ըրդ
գարուն մէջ՝ Սմբատ Բագրատունւոյ Աշոտ և Շապուհ որդիքը՝ Արա-
րունեաց գաւառին հետ մէկտեղ Կամարականաց ցեղէն գնեցին, և այնու-
հետեւ Բագրատունեաց ձեռքը մնաց:

Մասիս լեռան մերձակայքը երկու ա-
ւան շինեց՝ մէկմէկէ միօրեայ ճանա-
պարհ հեռաւորութեամբ, և փառօխին
ու Յովակին ընծայեց, որ յետոյ նոցա
անունովը փառախոյ ու Յովակեայ կոչուե-
ցան: Իսկ Գեղամը հետն առնելով՝
Արմաւիր դարձաւ. և երեսուներկու տա-
րի ազգին վերայ իշխելէն վերջը՝ մեռաւ:
Նորա տեղն անցաւ իւր Գեղամ որդին,
որ քիչ ժամանակէն ազգին կառավա-
րութիւնը իւր Հարմայ որդւոյն յանձնեց,
գնաց Սեանայ ծովու եզերաց վերայ մէկ
աւան շինեց և իւր անուամբը Գեղարտունի
կոչեց. այս եղաւ պատճառ որ յետոյ
ծովն ևս Գեղարմայ Ժով⁴ անուանեցաւ: Գե-
ղամ այս տեղերը՝ իւր Սեան որդւոյն

⁴ Սեան կղզին անունովը՝ Սեանայ Ժով կասուի այժմ: Այս
կղզին վերայ շինեց 305-ին մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Ս. Յարութեան
կեկեղեցին, որ հիմա Սեանայ Ժով կկոչուի և Հայաստանի հին ու պոյ-
ծառ վանքերէն մէկն է:

ընծայեց, և Արմաւիր դառնալու ժա-
մանակը մէկ նոր քաղաք շինեց Գեղա-
⁵ անունով, յորում և մեռաւ: Իսկ Սի-
սակ այն տեղերը հետզհետէ շինութիւն-
ներով զարդարեց, որով և բոլոր երկիրը
նորա անունովը Սեանի կամ Սեանի ա-
սուեցաւ:

Այսպէս ահա Հայաստանը հետզհե-
տէ իւր խոհեմ նահապետաց հեռատես
կառավարութիւններովը ծաղկելով՝ մեր
երկրի սահմանակից ազգերուն նախանձը
շարժեց, որով և Հարմայ Արմաւիր
քաղաքը քարէ պարիսպով պատեց,
հոյակապ մարտկոցներ շինեց և երեսուն-
երկու տարի իշխելէն ու Հայաստանը
թշնամիներէն պաշտպանելէն յետոյ՝
խաղաղութեամբ մեռաւ:

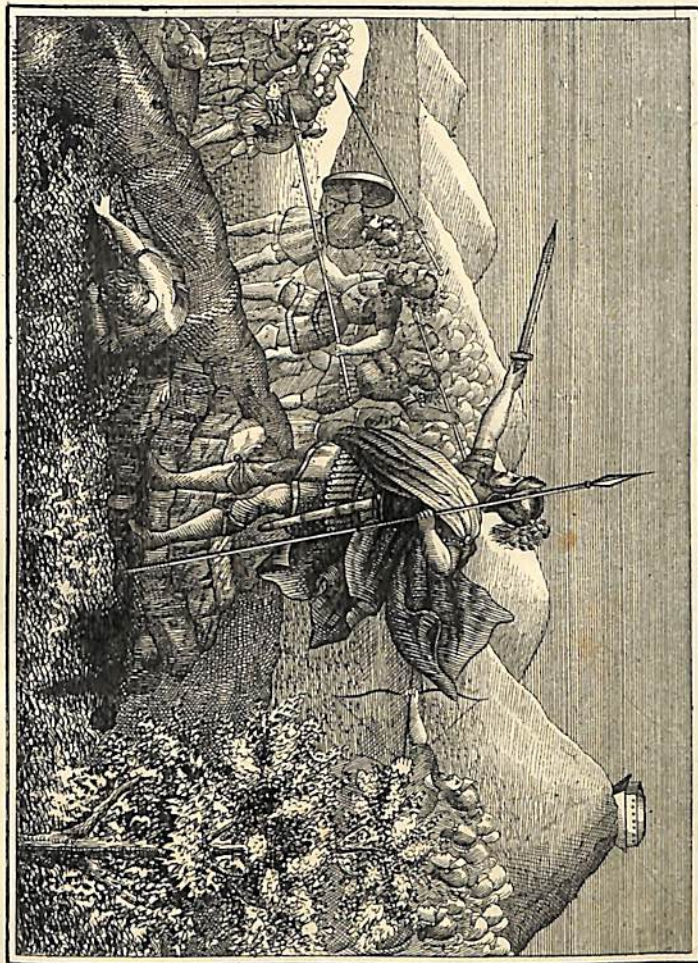
⁵ Այս քաղաքը Գեղարմայ Գառնիի թուր նորոգեց, որոյ անունովը
յետոյ Գառնի ասուեցաւ: Սորմէ Տրդատ Թաղաւորն իւր խորովի-
դուխտ քրոջը համար մէկ փառաւոր պալատ շինեց, որ 1680 թուակա-
նին երկրաշարժէն կործանեցաւ: Իւր ահա այս եր պատճառ որ մեր
վերջին մասնագիրները՝ Գառնիին կասէին թուր Տրդատ:

ԴԱՍ Գ .

Արամ և նորա Կալո-Նի-Նի-Երը .

Արամ, առաջին աշխարհակալ. — Նի-Բար, Բարշամ և Պայպալիս իշխանաց յաղթուիլը. — Մշակ սպարապետը մարդսան կը դուռի կապագովկից մէջ. — Արամ հրաման կուտայ իւր օտարազգի հպատակներուն հայերէն խօսելու. — Մեր ազգը Արամայ անունով Արմէն կամ Էրմէն կկոչուի. — Նինոս մարդարտադարդ թագ կուղարկէ Արամայ. — Արամայ պատմութիւնն ու վախճանը :

Արամ իւր հայրենասիրութեամբը, բնական խելացիութեամբն ու պատեւրազմի յարմարութեամբը Հայկազանց մէջ ամենէն մեծանունն եղաւ: Խորենացին թէեւ Արամայ մեծագործութեանց հազիւ թէ մէկ քանի բանը կ'յիշէ „Նշխատասէր և հայրենասէր“ անուանելով զինքը. բայց այն երկու բազմիմաստ բառերը բաւական են ցուցնելու թէ ի՞նչ նշանաւոր մարդ եղած է մեր երկրորդ ազգապետը — Արամ: Սորա մեծամեծ յաղթութեանց առաջինն այս

ԱՐԱՄԱՅ ԽՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻԸ .

էր, որ երբ Հայաստանի արևելեան
կողմերուն վերայ Անթիոյ իշխա-
նին բռնանալը տեսաւ, յիսուն հազար
քաջ զօրք ժողովեց սաստիկ կոտորած
արաւ, Նիւքարին բռնեց Արմաւիր բե-
րաւ և այն ժամանակի քաղաքակա-
նութեան համեմատ հրաման արաւ, որ
մէկ բարձր աշտարակի ծայրը հանելով՝
երկաթէ ցից զարնեն այն գոռող ճա-
կատի վերայ, որ անիրաւութեամբ կու-
ղէր Հայոց իշխանական պսակը յա-
փըշտակել: Արամ Նիւքարի երկրին վե-
րայ հարկ դրաւ մինչև Զարաթ⁶ լեռը,
և երկրին կառավարութիւնը Սիսակեանց
յանձնեց:

Արամայ երկրորդ պատերազմն եղաւ
Բաբելոնացւոց Բաբելոն⁷ իշխանին դէմ, որ

⁶ Ատրպատական աշտարակին մէջ:

⁷ Այս այն Բաբելոնն է, որոյ մեծամեծ քաջութեանց համար
Ատրիք աստուծոյ տեղ կ'աշտակէին:

քառասուն հազար հետեակ և հինգ հա-
զար ձիաւոր զօրքով Հայաստանի վե-
րայ վազեց. բայց քաջայաղթն Արամ
յանկարծ վերայ համելով թշնամոյն
զօրքին կէսը կոտորեց, կէսը հալածե-
լով՝ Աորդուաց ազգին մէջը ցրուեց և
Բարշամին այլ բռնելով սպաննեց:

Երրորդ յաղթութեան վերայ այս-
պէս կպատմէ Խորենացին. Ապագոյով-
կացւոց Պայաւի իշխանը լսելով որ Արամ
քառասուն հազար զօրքով իւր երկրին
մօտերն եկել է, և վախնալով որ Ապ-
ագոյովկիոյ ևս տիրէ, բոլոր ուժովը
Արամայ դէմ ելաւ. բայց Արամ, սորա
ևս սաստիկ կոտորածով հալածելէն ու-
մինչև Միջերկրական ծովուն մէկ կողին
փախցրնելէն վերջը՝ Քրիստոսէ 1769
տարի յառաջ բոլոր Ապագոյովկիոյ տի-
րեց, Մշի անունով քաջ և հաւատարիմ

իշխանը, որ իւր ազգականներէն մէկն
էր, սպարապետ կամ կուսակալ դրա-
ւանտեղ, քաղաքին մէջ տասը հազար
զօրք թողուց և հրաման հանեց որ
իւր բոլոր օտարազգի հպատակները մեր
ազգային լեզուն սովորելով՝ հայերէն
խօսին:

Իսկ չորրորդ յաղթութեանն այս էր,
որ Աւր գետէն անցնելով՝ Արաքիններն
ու Աղուանքը հնազանդեցուց և հար-
կատու արաւ զերենք:

Մշակ իշխանը՝ Արամայ հրամանաւ
Ապագոյովկիոյ մէջ մէկ քաղաք շինեց
և իւր անունովը Մշի անուանեց⁷, որ
Ապագոյովկացիք լաւ հնչել չկարո-
ղանալով՝ Մաշի կասէին. Այս քաղաքն
էր որ վերջը Տիգրան երկրորդի քրոջ
որդին՝ Փոքր Միհրդատը՝ նորոգելով ու

⁷ Այս ժամանակէն սկսան Եղեղը՝ Փոքր Արաքի այս մասը՝ Ար-
գիս անուանել:

ընդարձակելով՝ ի պատիւ Հռովմայե-
ցոց՝ Յուլիան Կեսար ինքնակալին՝ Կեսարիա-
անուանեց, որ հետզհետէ աղաւաղուելով՝
այժմ Գալիէի կամ Գալիէի կասուի⁸։
Իսկ Արամ իւր նոր տիրած սահմա-
նէն մինչև իւր բուն սահմանը երեք
մասն բաժանելէն ու Աւաղին, Երեւոյն և
Երեւոյ Հայ անուանելէն յետոյ՝ տեսաւ
որ Հայաստանի վիճակը բաւական ապա-
հովցած է թշնամեաց յարձակմունքէն,
սկսաւ մեր երկրի բարեկարգութեանը
վերայ հոգ տանել և նոր նուաճած եր-
կիրները հայրաքար իննամել. որով
Արամայ քաջայաղթ անունը օտար աղ-
պաց մէջ այնքան տարածուեցաւ, որ
մեր ազգը նորա անունովն սկսան Արմէ
կամ Երմէի (Արամեան) կոչել և մեր
աշխարհը Արմէիա։

⁸ Այս քաղաքը հետզհետէ ծաղկելով այնչափ բազմամարդ եղաւ,
որ Վաղերիոս Կայսեր ժամանակը, երբ Պարսից Շապուհ թագաւորը
աիրեց Կեսարիոյ՝ 400,000 բնակիչ գաւա քաղաքին մէջ։

Մինչդեռ Արամ այնպիսի բարե-
կարգութեանց հետ էր, և ահա Ասորեա-
տանի մէջ թագաւորեց Նինու Սա իրմէ-
յառաջ եղած քաջերուն պատմութիւնը
կարդալով՝ երբ տեսաւ որ Բելայ սպան-
նորը մեր Հայկ նահապետն եղած է,
միտքը դրաւ պատերազմի ելնել որ
նորա յաջորդներէն առնու վրէժը բայց
երբ մեր մեծանուն աշխարհակալին
քաջութիւններն իմացաւ, ոչ միայն
վախնալով յետ կեցաւ դիտաւորութե-
նէն, այլև Արամայ հետ բարեկամու-
թիւն հաստատելու համար՝ շնորհաւորե-
լով նորա յաղթութիւնները, մարդար-
տաղարդ թագ յուղարկեց իրեն։
Այսպէս ահա Արամ, Հարմայի որդին՝
58 տարի Հայաստան աշխարհը կառա-
վարեց՝ տերութեան սահմանները դի-
ցազնական քաջութիւններով ընդարձա-

կեց, մեր մայրենի լեզուն Վապադովկիոյ մէջ տարածեց և իւր քաջահռչակ ու պանծալի անունը մեր ազգի անուան հետ անխղելի կապով անմահացնելէն յետոյ՝ տերութեան իշխանութիւնը իւր Աստորդէոյն յանձնեց ու Քրիստոսէ 1769 տարի յառաջ մեռաւ:

Արամ, իբրեւ երկրորդ ազգապետ, իբրեւ առաջին աշխարհակալ Հայկազանց և իբրեւ ճշմարիտ հայրենասէր նահապետ՝ տարակոյս չկայ որ ժամանակաւ իւր ընդարձակ պատմութիւնն ու զանազան քաջութեան ստորագրութիւնն ունեցած է⁹, բայց որովհետեւ մէկ կողմէն ժամանակին հնութիւնը և միւս կողմէն մեր բազմաթիւ թշնա-

⁹ Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին... բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործք քաջութեան... հաւանեցաք անցանել սակաւութիւն:

մեաց յարձակմունքն ու աւերմունքը թողուցած չեն դժբաղդաբար այն թանկագին հնութեանց պատմական աղբիւրները մինչև ի մեզ հասնելու, բաւականանա՞մք Խորենացւոյ այս համառօտ՝ բայց իմաստալի խօսքերը կարդալով. „Սա (Արամ) աշխատասէր ու հայրենասէր մարդ լինելով, լաւ կհամարէր իւր հայրենեաց վերայ մեռնիլը, քան թէ տեսնել օտար ազգերու ոտքը Հայաստանի սահմանէն ներս կոխածն ու իւր արիւնակից ազգայնոց վերայ տիրապետածը“¹⁰:

Այս խօսքերէն յայտնի կերպով կտեսնուի, որ Արամ շատ լաւ հասկացած է ՀԱՅՐԵՆԻՔ ստուած սրբազան բառին ընդ-

¹⁰ Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ... լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսնել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արեաննորա տիրել արանց օտարածնաց:

արձակ մեկնութիւնը, որուն սիրոյ կրօն
կողմը վառուած իւր բոլոր հանդատու
թիւնը՝ աշխատութեան, և իւր իշխա-
նական զուարճութիւնները՝ երկարատե-
ւրատեղմներու զոհելով, իրաւամբ խո-
նարհեցուց այն հպարտ ու զուռ պե-
ճինքը, որք միայն իւրեանց աշխարհա-
կայութեան անկուշտ բաղձանքը լեցը-
նելու համար Հայաստանի վերայ կվա-
ղէին. և արդարացի կերպով տիրեց այն
երկիրներուն, որոց կառավարիչներն ու
ղեցիկն կամ բուն Արամաց և կամ նորա
սիրած նուիրական հայրենեացը՝ փառ-
հասցըներու, ի վնասը միշտ ու
Սորա ապացոյցն այն է, որ Արամ
իւր թշնամիներուն յաղթելէն վերջը
միտքը չդրաւ ուրիշ երկիրներու տիրել,
այլ Հայաստանը թշնամիներէն ազա-
հովաւ տեսնելով իւր նորանոր բա-

ԱՐԱ ԳԵՂԵՏԻԿ.

բեկարգութիւններովը՝ հալատակաց վե-
ճակը բարեփոխելու ղեաղեցաւ։¹¹

ԴԼԱՍ Դ.

Երայէն Ֆէլե Պարոյր.

Արայ գեղեցիկին անունովը՝ Հայաստանը Արարատեան աշխարհ կոչուի.—
Շամիրամ թագուհւոյն պատերազմն ու Շամիրամեան քաղաքին շինու-
թիւնը.— Կարդոս և Շամիրամ.— Անուշաւան պատանիին գերութիւնն աղա-
սուիլն ու թագաւորելը.— Զարմայր և Սկայորգի քաջ նահապետաց դործերը։

Արայ՝ իւր հօրը նման հող տանելով
Հայաստանի բարեկարգութեանը, շատ
պատիւ ընդունեցաւ Վինոսէն, և իւր
բնակած աշխարհը (որոյ գլխաւորաքա-
ղաքն էր Արմաւիր)՝ հետզհետէ այքան
շէնցուց, որ իւր անունովը Երայաս կոչւի
Երայասեան կոչուեցաւ։

Սա իւր արտաքին տեսքին անհամար
Երայ գեղեցիկ ասուեցաւ, և այն էր պատ-
ճառը որ Ասորոց Վինոս թագաւորի
Համիրամ¹¹ անունով կինը իւր երկանը

¹¹ Սա եղաւ աշխարհի մէջ առաջին թագաւորու թագուհին

մահաւանէն վերջը՝ Արայի հետ կարգուիլ
ուզելով, խոստացաւ նորա որ իրեն հետ
մէկտեղ Ասորեստանի ևս թագաւորէ
Արայ. բայց երբ վերջինս իւր առաքի-
նութիւնն ու ողջախոհութիւնը պահե-
լով՝ յանձն չառաւ, Համիրամ պատե-
րազմի ելաւ Արային դէմ, և կոխը
տաքցած ժամանակ՝ Արայն վարնուեցաւ
ու մեռաւ, թէև Համիրամ պատուիրած
էր իւր քաջերուն, որ ողջ բռնեն զինքը:
Համիրամ մեր աշխարհի պտղաբեր
հողը, մաքուր ու զովարար օդը, աղբիւր-
ներուն ու դետերուն շատութիւնն ու
յստակութիւնը տեսնելով՝ ուզեց իրեն
մէկ ամարանոց շինել. այս բանիս հա-
մար Աղթամարայ ծովուն եզերքն ըն-
տրեց ու այնտեղ մէկ ամուր բերդաբա-
ղաք շինել տուաւ: Համիրամի անունով
որ յետոյ վրան կոչուեցաւ:

Հայոց իշխանութիւնը Համիրամ
յանձնեց Արայի կողմէն որդուն, որուն
հետ միացած՝ իւր իշխանութիւնով ապրո-
տամբ որդոյն դէմ պատերազմի ելան
և երկուքն ևս յաղթուեցան ու մեռան:
Արդոսի տեղն անցաւ նորա իշխան
որդին, որ թէև իւր տասնեւորս
տարեկան հասակին գերի ընկած էր
Նինուասայ ձեռքը, բայց իւր սիրելի
լինելովն ու բարեկամաց միջնորդու-
թեամբը ազատեցաւ գերութենէն, եկաւ
իւր հայրենեացը տիրեց, և վաթսուն
երեք տարի ազգը կառավարելէն յետոյ
մեռաւ:
Պատմութիւնը կաւանդէ թէ Մնու-
շաանի ծննդեան ժամանակ, իւր Ար-
դոս հայրը՝ Արմենակայ տնկած Սօսեաց
անտառին նուիրեց զինքը, այս պատ-
ճառաւ Մնուշաւանը՝ Սօսանի կոչուեցաւ,

որով և այն ժամանակի Հայերը կար-
ծելով թէ աստուածներ կը բնակին այն
անտառին մէջ, նորա նուիրուողը, և
մանաւանդ Մնուշաւանին զօրըր յիւր
համարէին: Իսկ Երայ, ուր մեծ տղիւ
Մնուշաւանի վերայ թէ և քիչ քան
կայ զբռնած զմեր պատմութեան մէջ,
բայց խորենացւոյ «Հատահանճար» յիւր
և ի բան՝ խօսքերէն կիմացուի, որ ինչ-
պէս պէտքն է բարակ քաղաքականու-
թեան տէր եղած է Մնուշաւան: Եւ յի-
շուի, սորա մեծ հանճար ունենալը այս
բանէն ևս կերեի, որ նախ իւր քաղցր
բնաւորութեամբն ու հեռաւորութեամբը
Բաբելացւոց Մինուաս թագաւորէն իւր
հայրենական ժառանգութիւնը հեռ-
զհեռէ ձեռք բերաւ՝ առանց սր և իցէ
արիւնհեղութեան, և ապա երկար ժա-
մանակ թագաւորելով՝ աղջիկն մէջ զաւ-

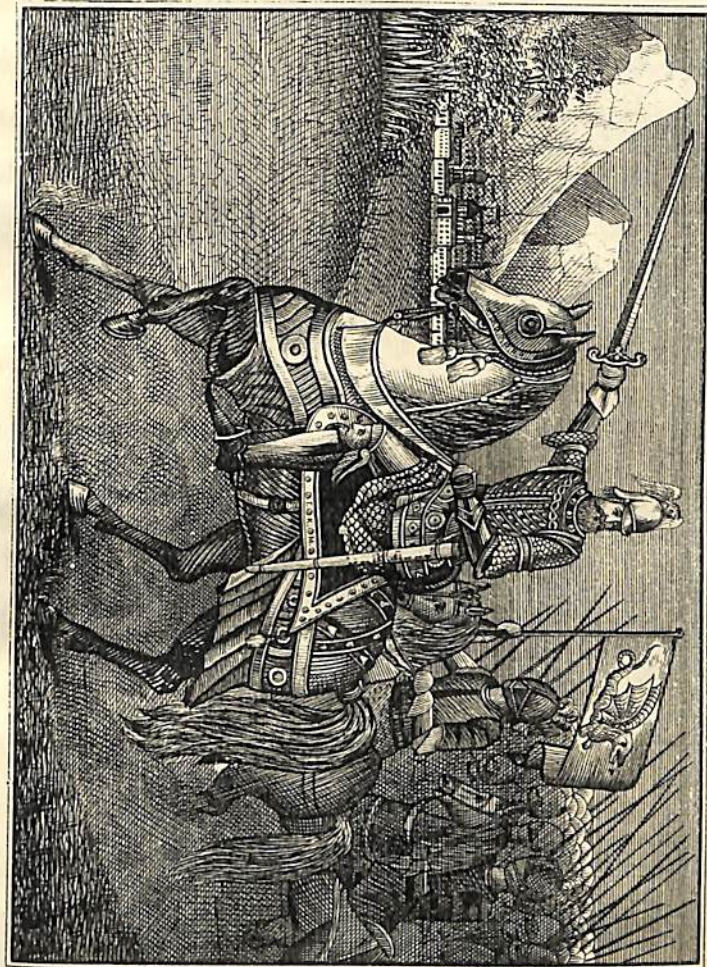

ԿԱՐԴՈՍ ԵՒ ՀԱՄԻԼԱՄ.

նազան բարեկարգութիւններ արած, որ
 բոլ չայկազանց անուանի թաղաւորաց
 կարգն անցաւ: Եկան զայն զգոյր
 Եւսուշաւանը որովհետեւ անգաւաղ էր,
 չայկայ ցեղէն մէկմէկու ետեւ, զանազան
 անձինք իշխեցին մինչև Պարոյրի թա-
 ղաւորելը, որոց անունները միայն գրուած
 են պատմութեան մէջ, և են Պարէր, Եր-
 ֆան, Օսան, Փանան, Սոբ, չանան կամ չո-
 նան, Սալարան, չայան արաւն, Սիֆան արաւն,
 Բանան, Եւսուշ արաւն, որ Եւսուշան կամ
 Եւսուշ քաղաքը շինեց Սասաւորականի
 մէջ: Եւ Եւսուշ, Սարա, Կար, Գարան,
 չարան արաւն, Բնան, Գաւ, չորոյ և Օսրայր:
 Օսրմայրի իշխանութեան ժամանակ
 Յունաց և Տրոյացոց մէջ պատերազմ
 բացուելով՝ Տարոյացոց Պրիսմա թաղա-
 ւորը օգնութիւն խնդրեց Եւսրեստան-
 ցոց Տիստան թաղաւորէն և մեր Օսր-

մայր նահապետէն: Տեւոթմոս չկամե-
նարով անձամբ պատերազմի երթալ,
զօրքը մեր Օշարմայրին յանձնեց, և սա
կը զօրաց հետ միացնելով՝ Տրոյիա
դէպ, ուր պատերազմն սկսուելուն պէս՝
թէև Հեկտորի հետ միացած մեծամեծ
հարուածներ արին, բայց վերջը Յոյնք
աւելի զօրաւոր դառնուելով՝ երկուքն ևս
Երիւկէսէն սպանուեցան:

Օշարմայրէն յետոյ տաճաներիւ նա-
հապետներ նստան Հայաստանի մէջ,
որք նշանաւոր զործ չանելով՝ անուն-
ները միայն գիտեմք պատմութենէն,
այսինքն՝ Շաւարշ Բ, Պէրճ Ե, Երբուշ, Պէրճ
Բ, Բազուշ Երեւանէաց, Հոյ, Յոսաշ, Եմբաշ Բ,
Այապաշ, Փառնապաշ Ե, Փառնաշ Բ և Սկայորդի:
Վերջինս փառնաշ երկրորդի անհողու-
թենէն Եսորուց ձեռքն անցած քաղաք-
ները կրկին զբաւեց ու 17 տարի Հայ-

ՅԱՄՈՒՆԻ, ԳԼԵՆԱՆՆԱՅԻՆ

աստանը կառավարելէն յետոյ՝ տէրութիւնը իւր Պարոյր որդւոյն թողուց, և ինքը՝ Բրիստոսէ 748 տարի յառաջ մեռաւ:

ԴԱՍԵ.

ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԵՕՆԵՑ

Պարոյրէն ինչև չայլապէս լազաւորութեան լէրջանալը:

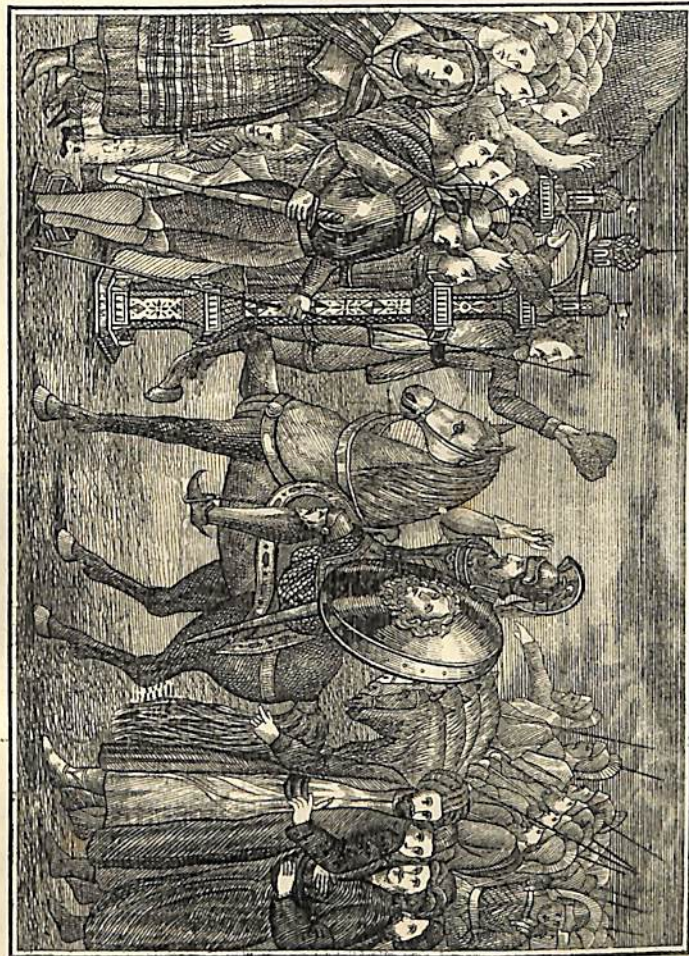
Պարոյր առաջին թագակիր. — Հայկակ Բ. — Երուանդ Ա. — Տիգրան Առաջինի գործերը. — Աժդահակայ խարդախութիւնն ու Տիգրանուհւոյ խոհեմութիւնը. — Վահագն՝ որդի Տիգրանայ. — Վան Շամիրամակերտը կը նորոգէ. — Տիգրան Ա. — Վահէ՝ վերջին թագաւոր Հայկազանց:

Պարոյրի ժամանակ Եփրատանի մէջ Սարդանապատ անունով մէկ անհոգ թագաւոր կար, որոյ իշխանութեան տակ էին Սարք, և որոց վերայ կուսակալ դրուած էր Վարբակէս մեղացին: Եւս կուսակալը Սարդանապատին դէմ ապստամբելով՝ դաշնակից եղաւ մեր Պարոյր նահապետին ու Բաբելոնի Բէլի իշխանին հետ, և Նինուէի տիրե-

լէն վերջը՝ երկուսին իւր թաղ և թաղ
դաւորական քաղաքներու մէջ, որոնք
Պարոյր Հայկազանց իշխանութեան
առաջին պսակաւոր թագաւորն¹² եղաւ:

Պարոյրի ժամանակը Նորոտոյ Սենե-
քերիմ թագաւորի Ներսէսէ և Սանատր
որդիքն իւրեանց հայրն սկսաննելով
Հայաստան փախան, յետոյ մեծամեծ
նախարարութիւններ ձեռնցան՝ Սանատր
կամ Սանատր որպէս նաև Ներսէսէ և
Ղառնէս անուններով: Իսկ Պարոյր⁴⁸
տարի թագաւորելէն յետոյ՝ անգլին
կառավարութիւնը իւր Հրաչեայ որդւոյն
յանձնելով մեռաւ:
Պարոյրէն յետոյ թագաւորեցին
Հրաչեայ, Փառնատու ի, Պանոյն, Սանատր
և Հայկա ի: Ա երջինս իարեւացւոց Նա-
բոգդոնոսոր թագաւորին հետ միա-

¹² Պարոյրէն առաջ թեև հայր Նորոտոյի իշխանութեան տակ
չէին, բայց մեր ազգի նահապետները Նահապետ ընեն կոչուած:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱՎՈՐԱՆԵՐԸ

նալով Նրուսաղեմի վերայ գնաց, և յաղ-
թութեամբ վերադառնալու ժամանակ՝
գերիներու մէջէն հետը մէկտեղ Հայ-
աստան բերաւ Շաբաս անունով հրեայ
իշխանը՝ իւր ընտանեօքն առնալով
կաններովը, որով Հայերը մեծ հանդի-
սով ընդառաջ գնացին և անձնանօւեր
հալատակութեամբ ընդունեցին Հայկակ
երկրորդին: Համբաւայ Սահարայ որ-
դոյն ճիւղէն՝ Սաղբատունեաց նշանա-
ւոր ցեղն յառաջացաւ, որով այդ ցեղի
մէջ շատ անձինք Սֆայ կոչուեցան՝ Համ-
բատի անունով և նորա որդի Եսայէ
անունէն—Եշայ: Գաւառ մայրաքաղաք

Հայկակ երկրորդին տեղն անցաւ իւր
որդին Նրուսաղ Ե, որոյ քրոջը հետ Վարդ-
էն իշխանը կարգուելով՝ Քաթաղ գե-
տոյն վերայ եղած Երտիմէդ քաղաքին
տեղը Վարդէն աւանը շինեց, որ յետոյ

Աղապարշ թագաւորը նորոգեց և վաճառեց անուանեց: Այս Արամանգը միայն 4 տարի թագաւորելով՝ Սալամակեաց ասուեցաւ: Եւ յապագայ տեղն անցաւ իւր օրդին Տեղին առաջին, որ Հայկազանց մեջ աշխարհակալութեան կողմանէ ամենէն երկելի թագաւորը կհամարուի: Սա Հայկայ ու Արամայ նման հայրենասիրութեամբ լցուած՝ շրջակայ ազգաց տիրեց, և Յոյները նուաճելով՝ քնդարձակեց իւր տէրութեան սահմանները: Ժողովրդեան մեջ կարգ կանոն դրաւ և զնստորական դասը կրթութիւններով բարեկարգեց: Եւ ամբողջովեւ թափեց Մարաց Եփեսոսի թագաւորը թշնամացաւ Տիգրանայ հետ, երբ սա Պարսից Արտու թագաւորին հետ բնրեկամութեան դաշինք դրաւ. բայց տեսնելով

ՊԱՐՈՅՐ, ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐ:

որ քաջութեամբ պիտի չկարողանայ
Տիգրանայ դէմ ելնել, առ երեսս բա-
րեկամ ձեացաւ. նորա Տէգլանէն քոյրը
խարդախութեամբ կնութեան առաւ,
որուն իւր սրտի չարութիւնը յայտնե-
լով՝ ուղեց հաւատացընել թէ նորա
Տիգրան եղբօր Ախրոսին հետ միանա-
լուն պատճառն այն է, որ իւր (Նժ-
դահակայ) փառացը նախանձելով կուզէ
Սարաց թագաւորութիւնը յափշտա-
կել. ուստի պէտք է եղբօրդ կեանքը
մէկ կերպով վերցընելու հնարքը գտ-
նես, ասաց, որ մեր կեանքը ապահով-
նայ. ապա թէ ոչ՝ տիկնութենէ կը
զրկեմ քեզ ։

Տիգրանուհին թէեւ ի սկզբան առ-
երեսս ուրախութեամբ յօժարացաւ,
բայց յետոյ Նժդահակայ չար դիտա-
ւորութիւնը հաւատարիմ մարդկանց

ձեռքով ծածկարար իմացուց իւր Տիգրան եղբօրը, և սա խոհեմութեամբ պատերազմն ուշացնելով՝ նախ իւր Տիգրանուհի քոյրը Միգանակայ ձեռքէն ազատեց, և ապա Արտաշէսին հետ մէկտեղ Մարաց աշխարհը մտնելով՝ անձամբ սպաննեց Միգանակին, որով կատարեալ հատուցումն եղաւ նորա սուկայի խորհրդոյն:

Այնուհետեւ Տիգրան Միգանակայ Անուանով առաջին կինը, որդիքն ու Մարաց աշխարհէն բերած տասը հազար զերինները Հայաստանի Արարատ նահանգին մէջ բնակեցուց, յորոց սերեցանն Վաղարշապատ կամ Մարացան կոչուած ցեղը: Իւր շինած Տեփրանիսի (Ղիարբէքի) քաղաքը Տիգրանուհի քրոջն ընծայեց, յորմէ Ուրան կամ Ուրանի առաւ անուան ցեղը յառաջացաւ. և 45

տարի հեռատեսութեամբ ու խոհեմութեամբ Հայաստանը կառավարելէն վերջը՝ Քրիստոսէ 520 տարի յառաջ վախճանեցաւ:

Տիգրան առաջնոյ երեք որդւոց կրտսերն էր Վահագն, որ իւր քաջութիւններուն համար ժամանակակիցը շատ երգեր յօրինեցին վրան, և Վրացիք նորա արձանը կանգնելով՝ երկար ժամանակ զինքը պաշտեցին: Սորա ցեղը Վահագնի կամ Վահանի կոչուեցաւ:

Վահագնէն յետոյ որդւոց որդի յաջորդելով՝ թագաւորեցին Արտաշէս, Ներսէս, Զարէս, Արտաշէս և Բայազէս, որոց վերայ մասնաւոր պատմութիւն չկայ: Բայց զամէն վերջը թագաւորեց Վահագն, որ Համարամակերտ քաղաքը նորոգելով՝ իւր անուամբը Վան կոչեց: Սորա յաջորդն եղաւ Վահէ, որ Աղեքսանդր մակեդո-

հացւոյն դէմ պատերազմած ժամանակը մեռաւ:

ԴԱՍ Է.

ԿՈՒՍԱԿԱԼՔ.

Մինչեւ ինչեւ Երասալի լեռներն.

Մինչեւ անոնցին կուսակալ. — Աղուարդ քաջ նախարար Սինեաց. — Պերդիկկաս և Եւմենես. — Արտաւազ քաջ իշխան Հայոց. — Արտաշէս և Զահրատ. — Արտաւազը վերջին կուսակալ.

Ասէէն յետոյ իշխեցին Հայաստանի Մակեդոնացւոց կամ Եսորւոց թագաւորներէն յուղարկուած իշխանները, որք Վասակաւ կասուէին: Աոցա մէջ առաջինն ելաւ Մինչեւ, որ հինգ տարի Հայաստան կենալէն վերջը՝ Եղեքսանդրի Պերդիկկաս զօրապետը յետ կանչեց զինքը, և տեղը Նեոպտոլմէոսն անունով մէկ իշխան յուղարկեց, որ իւր չար բնութեամբ մեծ նեղութիւն տալով

Հայոց, Երասալի անունով Սինեաց քաջ նախարարը՝ Վապադովկացւոց թագաւորի Երիթէոս որդւոյն խորհրդովն ապրստամբեցաւ Մակեդոնացւոց տէրութենէն ու Նեոպտոլմէոսի դէմն ելնելով՝ զինքը Հայաստանէն հալածեց:

Պերդիկկաս Եղուարդայ ապստամբութիւնը լսելով իսկոյն Վապադովկիոյ Եւմենէս կուսակալը յուղարկեց, որ բռնութեամբ հնազանդեցընել չկարողանալով՝ մարդ յուղարկեց Եղուարդայ որ կրկին ընդունէ Նեոպտոլմէոսին, և տարուէ տարի նորա ձեռքովը տրուի Մակեդոնացւոց՝ Հայաստան աշխարհին հարկը:

Եղուարդ ընդունեց Եւմենեսի առաջարկութիւնը, վասն զի այնուհետեւ Նեոպտոլմէոսը իբրեւ Եղուարդին երկրորդը կեցաւ Հայաստանի մէջ, մինչ

չև որ Եւմենէսէն ապստամբելով՝ պատերազմին մէջ սպանուեցաւ. յետ որոյ Ադուարդ միապետ մնաց և 33 տարի իշխելէն վերջը մեռաւ:

Ադուարդէն յետոյ իշխեցին Հայաստանի Հրաշտ և Արշակունի: Արշակունի Ալեքիսանդրոս (Ասորոս) Անտիոքոս Գ թագաւորէն ապստամբելով՝ սկսաւ ինքնագլուխ տիրել Հայաստանի. բայց երբ Անտիոքոս շատ զօրքով Հայաստանի վերայ եկաւ, Արտաւազ ընծաներ յուղարկեց ու սիրտն առնելով խոստացաւ հարկը վճարել. և այնպէս 50 տարի իշխելէն վերջը մեռաւ:

Արտաւազին տեղը կուսակալ գրուեցան Արշակունի և Օհանոս Հայ իշխանները, որք Հռովմայեցոց օգնութեամբը Ալեքիսանդրոս դէմ ապստամբելով՝ Օհանոս Գ Փոքր Հայոց վերայ թագաւորեց,

իսկ Արտաշիս Աեծ Հայոց վերայ, ուր Արտաշատ քաղաքը շինեց: Արտաշիսէն յետոյ իշխեց Հայաստանի՝ իւր որդին Արտաշատ՝ վերջին կուսակալը, որ տասը տարի իշխելէն յետոյ Պարթևաց Արշակ թագաւորէն յաղթուեցաւ:

ՔԱՂԱՌԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԻԾԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՍԸ

Հայկէն Ինչէ Պարոյրի Բաղաւորելը

Մեր ազգի նախահայրն եղաւ Հայկ, որ թորգոմայ որդին էր կամ Նոյ նահապետի թոռն թոռը: Սա Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ Բելայ յանդգնութիւններուն համբերել չկարողանալով, իւր որդիքն ու թոռուները առաւ Հայաստան դարձաւ, ուր յիսուն տարի նահապետութիւն անելով՝ Վրիստոսէ 2026 տարի յառաջ մեռաւ:

Հայկայ որդին Արփէակ՝ որ իւր հօրը պէս քաջ ու հայրենասէր էր, Արմաիր քաղաքը շինեց, Հայաստանի ամեն կողմը շէնցուց, և իւր Մահաւաղ ու Խոս եղբայրները այլ և այլ տեղեր յուղարկեց քաղաքներ շինելու և Հայաստանը մշակելու:

Արմենակայ տեղն անցաւ իւր որդին Արամայիս, և սորա յաջորդն եղաւ Ամասիա, որ Արարատ լեռն իւր անունովը Մասիս անուանեց: Իրեն յաջորդեց Ղեղամ որդին, որ Սևանայ ծովակը՝ Ղեղամայ ծով անուանեց: Ղեղամայ յաջորդն եղաւ Հարմա, որ զանազան շինութիւններ արաւ Հայաստանի մէջ և տէրութիւնը Արամ որդւոյն թողլով մեռաւ:

Արամ հայրենասէր ու քաջ լինելով՝ Հայաստանը այնպէս բարեկարգեց, որ բոլոր մերձակայ ազգերը մեր աշխարհին վերայ նախանձելով՝ հետզհետէ պատերազմի ելան նորա դէմ. բայց ամենքն ևս յաղթուեցան. վասն զի Արամ՝ Մարաց Նիւքար իշխանը բռնելով՝ Արմաիր քաղաքին մէջ ցից զարկաւ ճակատը, Բաբելացոց Բարշամ իշխանն սպաննեց և Վապուրովկացոց Պայապիս իշխանին հալածեց ու նորա երկրին տիրելով՝ հրաման տուաւ բնակիչներուն հայերէն խօսելու, որով Արամայ քաջութեանց համբաւը մինչև հեռաւոր տեղեր երթալով՝ մեծամեծ թագաւորք անդամ սկսան վախնալ իրմէ, ինչպէս Ասորոց Նինոս թագաւորը, որ Արամայ յաղթութիւնները լսելով՝ մարդարտազարդ թագ յուղարկեց ու բարեկամութիւն հաստատեց հետը: Այս մեծանուն նահապետի անունովն է որ օտարազգիք մեր ազգը Արմէն կամ Արմէնի և մեր երկիրը Արմենիա կանուանին:

Արամայ յաջորդն եղաւ իւր որդին Արայ Ղեղեցիկ, յետոյ Վարդոս, Անուշաւան և այլն, ընդ ամենայն մինչև Պարոյր 35 նահապետք (169—748), որք ամենը մէկտեղ 1021 տարի իշխեցին: Սոցա շատին անունը և քանի մի հասին համառօտ պատմութիւնը միայն հասած է մեզ:

Պարոյրէն Ռէշէ Հայկազանց Ռաֆայէլ-Քեան
Վերջանալը:

Հայկազանց տէրութեան առաջին թագաւորն
եղաւ Պարոյր, որ Մարաց Վարբակէս իշխանէն
թագ և թագաւորական գաւազան ընդունեցաւ:
Սորա ժամանակ Հայաստան փախան Ասորոց Սե-
նեքերիմ թագաւորի որդիքը, յորոց Արթուր-նէ և
Սահառուն և մեծ նախարարութիւնները ձեռացան:

Պարոյրէն մինչև Տիգրան թագաւորեցին— Հրա-
չեայ, Փառնաւազ երկրորդ, Վոռնակ, Փաւոս,
Հայկակ երկրորդ և Նրուանդ առաջին (700—565),
որոց վերայ պատմութիւն չունենալով՝ միայն այս-
քանս գիտեմք, որ Հայկակ երկրորդը Բաբելոնացոց
Վարուդոդոնոտոր թագաւորին հետ Նրուսադէմն
տաճիլու համար նիզակակցութիւն անելով՝ յող-
թութեամբ վերադարձած ժամանակը՝ Հայաստան
բերաւ Շաճիս անունով հրեայ իշխանը, որոյ Բա-
ղարատ որդիէն Բաղրատունեաց ցեղը յառաջացաւ:

Տիգրան առաջինն էր Նրուանդ առաջնոյ որ-
դին, որ իւր վառ հայրենասիրութեամբը, զանա-
զան քաջութիւններովն ու ժողովրդոց և զինուորաց
մէջ արած բարեկարգութիւններովն Հայկազանց
ամենէն երևելի թագաւորն եղաւ: Սա շինեց Տիգ-

րանակերտ քաղաքը և իւր Տիգրանուհի բրոն ըն-
ծայեց, որ Մարաց Ադահակ թագաւորի կինն էր:

Վահագնէն մինչև Վահէ եղան ութը թա-
գաւորք, այսինքն Վահագն, Առաւան, Ներսէհ,
Ջարեհ, Արմոդ, Բայգամ, Վան և Վահէ (520—
328). Վերջինս Աղեքսանդր Մակեդոնացիէն յող-
թութեամբ մեռաւ և Հայկազանց տէրութիւնը վեր-
ջացաւ:

Պատմութիւնը կաւանդէ թէ Վահագնը իւր
Տիգրան հօրը պէս զարմանալի քաջութիւններ անե-
լով՝ վրան շատ երգեր յօրինեցին, և Վրացիք նորա
արձանը կանգնելով՝ աստուծոյ տեղ պաշտեցին. իսկ
Վան այսու միայն անուանի եղաւ, որ Շամիրամակերտ
քաղաքը նորոգելով՝ Վան անուանեց:

Հայկազանց թագաւորութենէն յետոյ կառա-
վարեցին մեր Հայաստան աշխարհը Մակեդոնացոց
կամ Ասորոց թագաւորներէն յուղարկուած իշխան-
ները, որք կուսակալ կասուէին (325—149): Արա-
ուիթը հետ եղան, որք իւրեանց կուսակալութեան
միջոցին, այսինքն 177 տարուան մէջ փեսաներէ զատ
օգուտ չտուին Հայոց:

Հայկազանց տէրութիւնը 1749 տարի քչեց, 59
տիրապետք և 8 կուսակալներ ունեցաւ ու Քրիս-
տոսէ 150 տարի յառաջ վերջացաւ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ե Ր Շ Ե Վ Ո Ւ Ն Ե Ն Ց

ԴԱՍ Ժ.

Վաղարշապէս Քնէն Երշապատ Կաթնաբերդի մէջ.

Արշակունեաց թագաւորութիւնը
Երշապատ Կաթնաբերդի
գաւորէն սկսաւ, որ Սելեւկիացւոց
կամ Եսորեստանեաց յաղթեց, և
Պարթևաց թագաւորութեան սահմանները
հետզհետէ ընդարձակելով՝ եկաւ
Հայաստանի ևս տիրեց, երկրին բնակչաց
վերայ իւր Վաղարշապատ Կաթնաբերդ
թագաւոր դրաւ (Քրիստոսէ 149 տարի
յառաջ), որով Երշապատ թագաւորութիւնն
սկսաւ:

Արշակայ պատուերին համաձայն՝
պատերազմի ելաւ Հայաստանի հիւսի-
սային-արեւմտեան կողմն եղած ազգաց
դէմ, և յաղթութեամբ դառնալէն վեր-
ջը Մծբին քաղաքի մէջ դրաւ ակօռը,
որ Ասորոց երկրին ու Հայաստանի մէջ-
տեղերը կրնկնի: Ապա զարշակ այն պա-
լատին մէջ Հայոց քաջութիւնն ու
տիրասիրութիւնը տեսնելով՝ իրեն ազ-
նիւ բարբոլը՝ բնական հետաքրքրու-
թիւն ունեցաւ նոցա նախնեաց պատ-
մութիւնը կարդալ և իմանալ բայց
Հայաստանի մէջ չգտնելով այն պատմու-
թիւնը, Մար Աբաս Ասորեան անունով ա-
սորի ուսումնականը յուղարկեց Նինուէ,
ուր Ապառշակայ եղբօր՝ մեծին Արշա-
կայ հրամանաւր՝ գնաց Մար Աբաս տեղ-
ւոյն թագաւորական գրատան մէջէն
մեր ազգի պատմութիւնը քաղեց ու

ԱՐՁԱՐՇԱԿ — ՕՐԵՆՍԻԻ ՀԱՅՈՑ

Հայաստան բերաւ: Ուստի և Սաղար-
շակ մեր ազգի ծագմանն ու որպիսու-
թեանը վերայ ստուգութեամբ տեղե-
կանալէն վերջը՝ հետագայ բարեկար-
գութիւններն արաւ.

Ե, Հայաստանի այլևայլ սահման-
ներու և քաղաքաց մէջ հոսիւ, բար-
ւոր, երաւոյն և գրգռելի նշանակեց.

Բ, Բաբելոնի իշխանին Արշակունի թա-
գաւորաց թագադիր կարգեց.

Գ, Վառնի իշխանին հանդերձապետ
նշանակեց.

Դ, Խոռոստունեաց տոհմէն սպա-
ռազէն թիկնապահներ յօրինեց.

Ե, Կար իշխանին արքունի որսորդ
կարգեց.

Զ, Որսի ժամանակ իւր առջեւ
արծուէկիրք կամ արծիւ տանողներ
նշանակեց՝ որոց տոհմը Արծր-նի կո-
չուեցան.

Լ, Որսորդաց վերայ վերակացուք սահմանեց, որք որսացուած բազէներն ու հաւերն ընդունելով՝ Հաւանք կոչուեցան:

Ը, Գինիներուն վրայ Գին անունով իշխանը մասնաւոր տակաւապետ նշանակեց, որոյ ցեղը Գինեկ ասուեցաւ:

Թ, Տիգրանուհոյ ազատ ցեղէն արքունի դրան պահանջորդաց վերայ չորս սպառազէն անձինք որոշեց:

Ժ, Իւր երկրորդը սահմանեց լինել Մարաց Աթաշակ թագաւորի ցեղէն մէկը, որով Մարաց, այսինքն Մարաց քէլ կամ Սիւսական կոչուած ցեղն որոշուեցաւ:

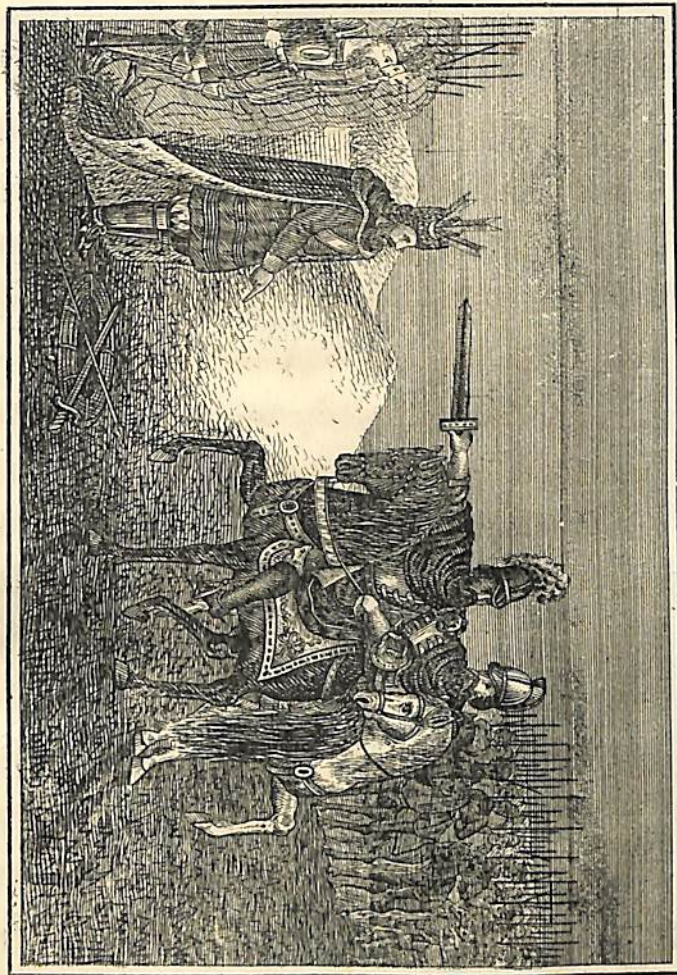
Իաց յայսցանէ իւր թագաւորութիւնը ճշմարտութեամբ և արդարութեամբ զօրացընելու համար երկու անձինք ընտրեց, յորոց մէկուն իշխանութիւն

տուաւ որ երբ ինքը (Աղաւարշակ) անիրաւ դատաստան կամ արդարութեան դէմ որ և իցէ հրաման հանէ՝ իսկոյն իմացընէ թագաւորին տուած հրամանին ծռութիւնը: Իսկ միւսին իրաւունք տրուաւ, որ տէրութեան մէջ գտնուած չարագործները պատժելու մասին՝ թագաւորին անհոգ եղած ժամանակ՝ պատաւորուած լինի իւր միտքը ձգելու: Այլև իւր որդւոց մէջէն միայն անդրանիկ կամ առջինեկը պահեց արքունեաց մէջ: Իսկ մնացածները Հաշտենից գաւառն յուղարկեց:

Աղաւարշակ քսաներկու տարի թագաւորեց, տէրութեան կառավարութիւնը իւր Աշտի որդւոյն յանձնեց և Մծբին քաղաքին մէջ իւր բազմարդիւն կեանքը խաղաղութեամբ կնքեց:

Արշակ առաջինը՝ իւր Վաղարշակ
հօր խելացի կառավարութեանը հե-
տեւելով՝ տերութիւնը առաւել ևս քա-
րեկարգեց. Աովկաս լեռան կողմերէն
Հայաստան գաղթող Ռուլղարները՝ մեծ
խնամքով ընդունեց ու Ռասէն գաւա-
ռին մէջ բնակեցուց, որով նոցա Վաղար-
իշխանին անունէն, բոլոր գաւառը Վաղար-
իշխան ասուեցաւ: Յետոյ Հայոց տերու-
թենէն ապստամբած պոնտացիներուն
դէմ պատերազմեցաւ և քաջութեամբ
հաղթանդեցրնելէն վերջը՝ Սև ծովուն
եզերաց վերայ մէկ կոթող տնկեց՝ իւր
յաղթութեանը նշան. և տասներեք տա-
րի թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

Աշակայ տեղն անցաւ իւր որդին,
Արարէն արարէն, որ բնութեամբ կտրիճ,

840176 ԳՎՍՎՈՒԵՆՔ ՑՈՂԱԿԵՇՅԱՆ ԿՈՒՆԵՐՈՒ

պատերազմող՝ ուսաշխարհակալութիւն
սիրող լինելով՝ Յունաստանի և բոլոր
Փոքր Ասիոյ տիրեց։ Մինչև Արտաշեսի
օրերը՝ Պարսից թագաւորները աթոռով,
պատուով ու մեծութեամբ առնել և հա-
մարուէին, և Հայոցը՝ երկու բայց Ար-
տաշես Պարսկաստանի մէկ մասին, տի-
րելով՝ նոցա Արշակ թագաւորն իւր երկ-
րորդն արաւ, իւր անունովն զայն պատ-
կերովը ստակ կրիսէլ տուաւ Պարսկա-
ստանի մէջ և իւր արքունիքը շինեց
այնտեղ։ Տեղեւ անունով որդին՝ Վաթի-
կոչուած իշխանին յանձնեց, որ պատե-
րազմական կրթութեանց վարժեցնէ
զինքը։ Իսկ Արտաշես աղջիկը՝ Միհրդա-
տայ հետ կարգեց, որ Պարսից Ղարեհ
թագաւորի նախարարաց ցեղէնէն էր և
Վրաց բղեաշիս (Բաշիս), և որունց բոլոր
Պոնտոսի բնակչաց վերայ կուսակալ դրաւ։

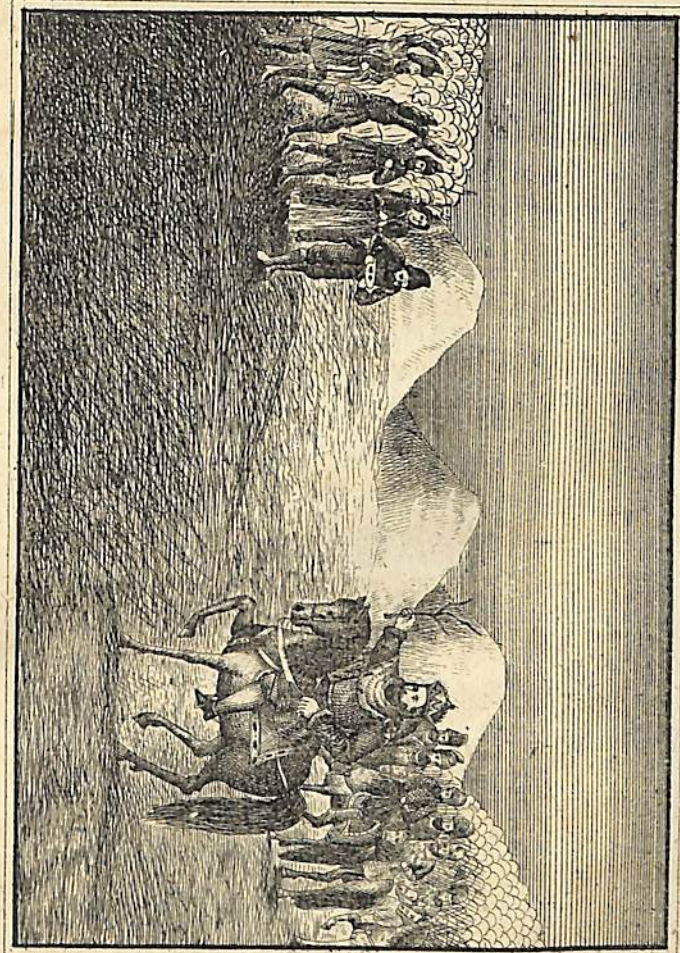
— Խորենացին կասէ թէ Երտաշէս արեւելքէն ու արեւմուտքէն այնչափ զօրք ժողովեց, որոց և ռչ թիւը գիտեր ուստի երբ Երտաշէսի հրամայած ժամանակ այսպիսի բազմութեամբ մէկմէկ քար ձրգէին զինուորները՝ բլուր կձևանար, և երբ ամենքը միասին նետ նետէին՝ արեւը խափանուելով՝ բոլոր գետինը շուք կլինէր։

Երտաշէսի այդչափ զօրք ժողովելուն պատճառն էր նորա աշխարհակալութեան հոգին վասն զի այն անհամար զօրացը գլուխ կեցած՝ զնաց բազմութեամբ բոլոր Յունաստանի տիրեց, որով շոջակայ ազգաց սիրտը մեծ վախ ձգեց։ Յետոյ Միջերկրական ծովուն մէջ շատ նաւերով կղզիներու տիրեց, և մեծ փառքով ու պատուով Հայաստան դարձաւ։ Տեսը բերելով Յունաստանի մէջ

գտած Երտէս, Հերակլ և Եղևն կուռքերուն պղնձէ արձանները, որ իւրեանց քուրմերուն հետ մէկտեղ Երմաւիր յուղարկեց։ Յաւալին այս է՝ որ այսպիսի քաջ ու աշխարհակալ թագաւորի վերջը շատ խղճալի եղաւ վասն զի քսանհինգ տարի թագաւորելէն յետոյ՝ յայտնի չէ թէ ի՞նչ պատճառաւ նորա զօրաց մէջ խռովութիւն ընկնելով՝ երբ մինչ ի մահ վերաւորեցին զինքը, նա իւր հրացայտ աչքերը դէպի վեր բարձրացուց և « Եւանդ փառացս անցաւորի՝ անելով՝ հոգին փչեց, որով իւր մշտայաղթ զէնքովը վաստակած փառքէն աւելի՝ անմահական եղաւ իրեն վերջին անմահ խօսքովը։

Երտաշէսի մահը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՆՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ

Այդ միջոցները Հռովմայեցիք թըշ-
նամացան Միհրդատայ հետ, վասն զի
Միհրդատ Վապադովկիոյ իշխելէն վերջը՝
Հռովմայեցւոց տէրութենէն կարգուած
Արիոբարզան թագաւորը Վապադովկի-
այէն հալածեց, և իւր Արեւիկ որդին
թագաւոր դրաւ նորա տեղը: Այս բա-
նիս համար Վապադովկացիք Հռովմա-
յեցւոց ապաւինեցան, և նոքա Սելւս ա-
նունով քաջ զօրապետը յուղարկեցին,
որ Վապադովկիա հասնելուն պէս՝ Արի-
արաթն ու սորա Գարշակ զօրապետը
փախուց և Արիոբարզանը նորէն թա-
գաւորեցուց: Այնուհետեւ Միհրդատ
Տիգրանայ օգնութեամբը Հռովմայեցւոց
դէմ շատ անգամ պատերազմ անելով՝
երբեմն յաղթեց՝ երբեմն յաղթուեցաւ:
Բայց երբ նորա Փարսակս անունով փա-
ռամուլ ու ինքնահաւան որդին՝ Միհրդ-

դատայ Կաթողի զօրապետին հետ ապրտա-
տամբելով Հռովմայեցւոց կողմն անցաւ,
Միհրդատ բերդին մէջ անօգնական մը-
նալով՝ ինքզինքն սպաննեց:

Հռովմայեցիներէն վրէժն առնելու
համար քիչ ժամանակէն Տիգրան գնաց
Միջագետաց նորէն տիրեց ու Գաբշան
զօրապետը Եգիպտոս փախուց. բայց
տեսնելով որ Հռովմայեցիք դարձեալ
Եսորւոց ու Միջագետաց տիրելով իւր
վերան կուգան և ինքը չկրնար ծերու-
թեանը պատճառաւ դիմադրել նոցա,
նախագահութեան պատիւը Պարսից
Արշէզ թագաւորին տուաւ, յորմէ օգ-
նութիւն առնելով՝ Հռովմայեցւոց զօր-
քը ցրուեց և նոցա Կաթողի զօրապետն
սպաննեց:

Տիգրանայ ծերութեան պատճառաւ
Հայոց սպարապետ կարգուեցաւ Ռշտու-
նեաց Բարդաբան անունով քաջ նախա-

րարը, որ Հայոց և Պարսից բանակը
հեռատեսութեամբ կարգաւորելով՝ բոլոր
Եսորւոց երկրին տիրեց: Յետոյ Հրէ-
աստան գնաց Բարդաբարան Անտիգոնո-
սին հրաւիրանօքը, և նորա իոստացած
պարգևին համար՝ նախ Հրէաստանի
Հիւրկանոս թագաւորը մեծամեծ դա-
շինքներով կանչեց ու խարդախութեամբ
բռնեց որ Անտիգոնոս կարողանայ թա-
գաւորել, յետոյ Հիւրկանոսի կայքը
յափշտակեց, Գաբշ անունով քաջ զօ-
րավարը շատ զօրաց հետ մէկտեղ Ե-
րուսաղէմ թողուց, և Հիւրկանոս թագա-
ւորն ու բազմաթիւ Հրեաներ գերի ա-
ռած Հայաստան դարձաւ:

Եյսպէս ահա Տիգրան յիսունուչորս
տարի թագաւորեց, 85 տարեկան հա-
սակին՝ թագաւորութիւնն իւր Կաթողի
որդոյն յանձնեց և Վրիոտոսէ 35 տա-
րի յառաջ մեռաւ:

Արտաւազդի մէջ Լէւոն:

Արտաւազդ տաջինը, որ իւր Տիգրան Տօրը պէս քաջ, խելացի ու միանգամայն ուսումնական թագաւոր էր՝ շատ խնամքով կառավարեց մեր ազգը: Իսկ որովհետեւ Երուսաղեմի առումը Հռովմայեցւոց սրտին սաստիկ ցաւ դարձած էր, նոցա Մատոնինոս զօրապետը պատերազմի ելաւ Հայոց դէմ: Կռիւն սկսելէն յետոյ տեսաւ Մատոնինոս, որ իւր տկար զէնքովը չպիտի կարողանայ Երտաւազդին յաղթել, աղաչանքով ու երգմունքով իւր մօտ հրաւիրեց, և խոստմանը հակառակ՝ Պարսից թագաւորին օգնելու համար՝ շղթայի զարկած Եգիպտոս տարաւ: Երտաւազդի գերութիւնը մեծ ցաւ պատճառեց Հայոց, որք շուտով Երջանունով խելացի անձը

Թագաւորեցողին, որ Տիգրանայ եղբորորդին էր: Սա տեսնելով որ բաւական պատրաստութիւն չունի Հռովմայեցւոց դէմ ելնելու, միտքը դրաւ որ առ ժամանակ հաշտութիւն խօսի: Բայց երբ Հայերը չյօժարացան, Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմի ելաւ, յորում շատ քաջութիւններէն վերջը՝ Մատոնինոսէն յաղթուեցաւ ու Պարսկաստան փախաւ: Եյս եղաւ պատճառ որ Մատոնինոս Հայաստանի տիրեց և երեք մասնի վերայ բաժանեց, այսինքն Ստորին Հայաստանի վերայ՝ իւր Աղեքսանդր որդին թագաւորեցուց, Սերին Հայաստանը՝ Սարաթ թագաւորին յանձնեց և Փոքր Հայաստանը՝ Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորին տուաւ: Երտաւազդի մահէն առաջ Չնայելով այս նոր կարգադրութիւններին՝ Հռովմայեցիք երեք տարւոյ չափ

միայն տիրեցին Հայաստանի վասն զի
 Երչամ Պարսից օգնութեամբը նախ
 Սարաց դէմ պատերազմեցաւ ու Վե-
 րին Հայաստանը նուաճեց, և ապա
 զՀռովմայեցիքը Ստորին և Փոքր Հայ-
 աստանէն քշելով՝ մինչև Վեսարիա տի-
 րեց. որով Վերին Հայաստանը Պար-
 սից ձեռքն անցաւ, և Ստորին ու
 Փոքր Հայաստանը՝ Երչամայ։ Վեր-
 ջինս Երտաւազդայ երկու որդիքը գե-
 րութենէ ազատելու համար հարկատու
 եղաւ Հռովմայեցւոց, և այս բանիս հա-
 մար զեսպան յուղարկեց ի Հռովմ, և
 խոստացաւ տարուէ տարի հարկ տալ ()-
 զոստոս կայսեր։ Եյդ միջոցները Վերին
 Հայաստանի ժողովուրդը Պարսից բռն-
 նութիւններէն ձանձրանալով՝ նոյնպէս
 () զոստոս կայսեր դիմեց, և սա նոցա
 ինդրանացը զիջանելով՝ Երտաւազդայ

որդի Տիգրանը թագաւորեցուց, որ Գե-
 Տեգեան անուեցաւ։ Եյս Վերին Հայաս-
 տանի թագաւորութիւնը 59 տարի տե-
 ւեց, յետ որոյ Երտաւազդայ երկրորդը Ստորին
 Հայոց թագաւորութեանը հետ միացուց։
 Իսկ Երչամ՝ իւր ժամանակի պահանջ-
 մունքին համեմատ զանազան բարեկար-
 զութիւններ անելով՝ մէկ նոր քաղաք
 շինեց Երչամաշտ անունով. և քսանինը
 տարի թագաւորելէն յետոյ տէրութիւնը
 իւր Եգեայ որդւոյն թողլով՝ մեռաւ։

ԴԱՍ ԺԴ.

Եգեայ և նոյն գործերը.

Վերգար անուանի եղաւ իւր իմաս-
 տուն կառավարութեամբն ու հեզ բնա-
 ւորութեամբը, որով Եգեայ անուանե-
 ցաւ մեր ազգէն. բայց Յոյներն ու Եսո-
 բիները ուղիղ հնչել չկարողանալով՝ Ե-

բազար կասէին, ուսկից սովորութիւն
եղաւ Աբգար ասելու: Սորա թագաւոր
ութիւնը նշանաւոր է մեր պատմու-
թեան մէջ: Քրիստոսի Տեառն մերոյ
Հրէաստանի Ռեթղէհէմ քաղաքին մէջ
ծնանելովը, ուստի և կարժէ այս թա-
գաւորին վերայ քիչ մի ընդարձակ խօսել:
Քրիստոսի ծնունդէն յետոյ Հռով-
մայեցւոց Օգոստոս կայսրը հրաման ա-
րաւ իւր բոլոր տէրութեան մէջ թէ բը-
նակչաց թիւը գրել և թէ միանգամայն
իւր արձանը կանգնել բոլոր մեհեաննե-
րու մէջ: Հերովդէս, որ Հրէից վերայ
կթագաւորէր, ուզեց որ իւր արձանն ալ
մէկտեղ դրուի Հայոց սահմանների մէջ,
բայց երբ Աբգարի յանձն չառնելուն
պատճառաւ՝ Հերովդէսի եղբորորդին
պատերազմի ելաւ, Աբգար յաղթեց նո-
րան և նորա զօրաց մեծ մասը կոտորեց:

Հերովդէսի կուսակիցները երբ տե-
սան որ պատերազմով չկարողացան յաղ-
թել Աբգարին, սկսան այլևայլ ամբաս-
տանութիւններ անել վրան, որ Օգոս-
տոսի աչքէն հանեն, բայց Աբգար ինք-
դինքը արդարացնելուն համար Հռովմ
գնաց, և իւր խոհական վարմունքովը
ոչ միայն առաւել ևս սիրելի եղաւ Օ-
գոստոս կայսեր, այլ և մեծ պատուով
Հայաստան վերադարձաւ: յոյժմըքմ
Սինչդէո Աբգար այս եղելութեան
վերայ ուրախացած Հայաստանի բարե-
կարգութեանը կաշխատէր, յայանկարծ
լուր ստացաւ որ Օգոստոս կայսրը մե-
ռաւ և նորա Տիբերիոս որդեգիրը թա-
գաւորեց: Այս պատճառաւ Աբգար
խնդակցութեան դեսպան յուղարկեց
Հռովմ: Բայց Տիբերիոս փոխանակ դես-
պանները պատուելու պատժեց, որով

Երգար սաստիկ բարկացած՝ Հռովմայ-
 ւեցիներէն ապստամբիլ մտածեց. ուստի
 և աթոռը Եդեսիա փոխադրելով՝ քա-
 ղաքին բաց տեղերն ամբողջուց ուսա-
 տերազմի պատրաստուեցաւ։

Երգարուն այս ղիտաւորութեանը
 թէև արգելք եղաւ Պարսից Արշաիր
 թագաւորին մահը, (որոյ տղոց մէջ
 խռովութիւն ընկնելով՝ զիրենք հաշ-
 տեցընելու համար Պարսկաստան գնաց),
 բայց Արաբացւոց Արեւ թագաւորին
 օգնելու խօսք տուաւ, որով Հերովդէս
 չորրորդապետը յաղթուեցաւ։ Չնայելով
 այս ամեն յաջողութեանց վերայ՝ Պարս-
 կաստանի մէջ այնպիսի սաստիկ բորո-
 տութիւն ստացաւ Երգար, որ բժիշկ-
 ները չկարողացան առողջացընել զինքը,
 որով ամեն տեսակ մարդկային հնարքնե-
 րէ յոյսը կտրեց. բայց լսելով Քրիստոսի

հրաշքները, դեսպան յուղարկեց իրեն՝
 աղաչելով որ զայ զինքը բժշկէ։ Իսկ
 Քրիստոսի հետ ծանօթանալը՝ իւր Ե-
 րուսաղէմ յուղարկած հայ դեսպանաց
 պատմելովն եղաւ, որ Հերովդէսի Եր-
 գարու վերայ արած ամբաստանութեանց
 պատճառաւ՝ Երուսաղէմ բնակող Հը-
 ռովմայեցւոց Մառինոս զօրապետին յու-
 ղարկուած էին Երգարու կողմէն, որ
 Երգարը արդարացընեն։ Այն դեսպան-
 ները Հրէաստանի մէջ Քրիստոսի ա-
 րած հրաշագործութիւնները տեսնելով՝
 եկին պատմեցին Երգարու, որով իւ-
 կոյն հաւատաց Քրիստոսի աստուածու-
 թեանը, ասելով թէ՛ «Այն Քրիստոս ա-
 ստած հրաշագործ անձը՝ կամ երկնքէն
 իջած Աստուած է, և կամ Աստուծոյ
 որդի. վասն զի չկայ աշխարհիս մէջ
 այնպիսի մէկը՝ որ մեռածները կենդա-
 նացընել կարողանայ»։

Այնուհետեւ Աբգար բոլոր յոյսը
Քրիստոսի դերմարդկային կարողու-
թեան վերայ դնելով՝ թուղթ գրեց և
իւր Աստուծոյ սուրհանդակին ձեռքով առ
Քրիստոս յուղարկեց՝ հետագայ խօս-
քերով։

„Աբգար Արշամի որդի՝ աշխարհի իշխան,
Փրկիչ ու Բարեբար Յիսուսիդ, որ Արուստղիմի
մէջ երևցար, Ողջոյն։

„Քո անունն ու առանց դիմ արած բժշկու-
թիւններդ լսեցի։ Վասն զի, կասեն, դու կոյրերուն
աչքը կբանաւ, կաղերը կբալթընես, բորտները կը
սրբես, սատանաները կհալածես և երկար ժամանակ
հիւանդութիւն ունեցողները կառողջացընես։ Երբեք
նաեւ մեռելներ կկենդանացընես։ Եւրբ այս բաներս
լսեցի, միտքս դրի որ դուն՝ կամ Աստուած ես եր-
կինքէն իջած և կամ Աստուծոյ Որդի։ այս պատ-
ճառաւ նամակս գրելով՝ կաղաչեմ որ դաս և հի-
ւանդութիւնս բժշկես։ Լսեցի նաեւ որ հրեաները
կուզեն քեզի չարչարել ու մեռցընել։ արի՛ ինձ
մօտ, ես թէեւ փոքրիկ՝ բայց զեղեցիկ քաղաք մի
ունիմ, որ երկուսիս ալ բաւական է“։

Պէտպանին հետ մէկ պատկերահան
աւ յուղարկեց Յովհաննէս անուամբ,
պատուիրելով՝ որ եթէ Քրիստոս չգայ՝
նորա դէմքն օրինակէ ու բերէ։

Պէտպանները տեղ հասան այն օրը՝
յորում Քրիստոս յաղթանակով Երու-
սաղէմ կը մտնէր. ուստի և Փիլիպպոս
առաքելոյն մօտենալով՝ ինզրեցին որ
Քրիստոսի հետ տեսնուին։

Քրիստոսի հանդիսւոր տեղ մի
կանգնած միջոցին՝ Յովհաննէս պատ-
կերահանը մէկ բարձր տեղի վերայ ելած՝
կաշխատէր Քրիստոսի դէմքն օրինակե-
լու. բայց երբ երկար ժամանակ գծա-
գրելէն վերջը չկարողացաւ օրինակել,
Քրիստոս կանչեց զինքն ու ձեռքը դաս-
տառակ կամ մաքուր կտաւ առած ե-
րեսին վերայ բռնեց և մէկէն տպաւո-
րեցաւ իւր սատուածային դէմքը։ Այս

պատկերն է ահա որ գնահատակ կամ
Աշխատանք պատկեր Գրիկն կատուի, որուն
Արգար խոնարհութեամբ և հաւատով
երկրպագելէն վերջը՝ հրամայեց մեծ ըզ-
գուշութեամբ պահել:

Դեսպանաց Քրիստոսի հետ տես-
նուելէն վերջը՝ Արգարու հաւատոյն վե-
րայ մեծ ուրախութիւն ցուցուց Քրիս-
տոս, և իւր գրաւոր պատասխանն՝
Թովմաս առաքելոյն ձեռքով այսպէս
գրել հրամայեց.

« Երանի նորան որ դեռ չտեսած՝ կհաւատայ
ինձի. վասն զի ինձ համար գրուած է թէ տես-
նողները Հայիտի հաւատան և Հոգեմտորները պիտի
հաւատան ու փրկուին. իսկ ինչ որ կվերաբերի իմ
քեզի գալու մասին, պէտք է ինչ գործի համար
որ այստեղ գրուած եմ, այն կատարեմ ու վերջը
ինձի գրիողին մօտ համբաւեմ: Համբաւեալէս
յետոյ քեզի աշակերտներէս մէկը կուղարկեմ, որ
քու յաւերջ բժշկէ ու միանգամայն քեզ ու հը-
պատակներուդ կեանք պարզեմ »:

Դեսպանները մեծ ուրախութեամբ
վերադարձան ի Հայաստան, ուր թա-
գաւորին հետ անհամբերութեամբ կը-
սպասէին խոստացուած առաքելոյն դա-
լըստեանը, որ քիչ ժամանակէն եկաւ,
և եր թաղէր առաքեալը: Սա երբ իւր
ձեռքն Արգարու վերայ դրաւ, իսկոյն
Թագաւորին բորոտութիւնը սրբեցաւ.
յետոյ մկրտեց ղԹագաւորն ու բոլոր
Եղեսեացիքը, և իւր աեղը եպիսկոպոս
դնելով Թագաւորի Երէկանունով խոյ-
րաբար կամ Թագ կարողը, ինքը դնաց
որ Հայաստանի միւս տեղերն ևս քա-
րողէ քրիստոնէական հաւատքը:

Բժշկուելէն վերջը Արգար երեք
տարի ևս իբրեւ առաջին քրիստոնէայ
Թագաւոր սպրելով՝ Հռովմայեցւոց Տի-
բերիոս կայսեր, և Պարսից ու Ասորոց
Թագաւորներուն մէկմէկ թուղթ գրեց,

որոց մէջ Քրիստոսի աստուածութիւնը
ցուցուց. և ընդ ամենայն 38 տարի
Թագաւորելէն յետոյ՝ սրբութեամբ մե-
ռաւ ու Նդեսիոյ մէջ Թաղուեցաւ։ արտ
(այս) յայտն ահա մեր Աբգար Թագա-
ւորն այնպիսի անուն ու յիշատակ Թո-
ղուց, որ միշտ կարող եմք պարծենալ
մեր առաջին քրիստոնեայ ազգ շինելուն
վերայ։ Աբգարու հեղութիւնը, խոհե-
մութիւնն ու պարկեշտ վարքը իւր պատ-
մութենէն յայտնապէս կերելի, ուստի
և ամեն պատմիչ զինքն առաքինի Թա-
գաւորաց կարգը դասած է։

ԴԱՍԺԵ.

Անշէն Գլխ Աբգարէն երևոյր.
Աբգարէն յետոյ Հայոց Թագաւո-
րութիւնը երկու ճիւղի վերայ բաժան-
ւելով՝ մեծ խոռովութիւն ընկաւ ազգին

մէջ վասն զի Աբգարու որդին Ան-
Նդեսիոյ մէջ Թագաւորեց ու դարձեալ
կռնապաշտութիւն սկսաւ իսկ Սանատրուկ
Աբգարու քեռորդին։ Հաւարշանի մէջ
Թագաւորեց և կողէր բոլոր Հայոց
վերայ տիրել։ Աբգարաց մատակ
ուր Այդ Ժամանակները Անանէ Նդե-
սիոյ արքունի պալատը նորոգել տալու
Ժամանակ՝ երբ շինութեան վարը կանգ-
նած՝ հրաման կանէր կճեայ սիւն մի
կանգնեցընէլ, յանկարծ սիւնը վերան
ընկաւ ու սպաննեց զինքը. որով Սա-
նատրուկ յարմար միջոց գտնելով՝ զօրք
Ժողովեց ու Նդեսիոյ վերայ գնաց։ Ն-
դեսիացիք որ ըստ մեծի մասին քրիս-
տոնեայ էին, դեռպան յուղարկեցին առ
Սանատրուկ ասելով՝ որ սիրով կընդու-
նին զինքը եթէ իւրեանց քրիստոնեա-
կան հաւատքին հղիւցէ։ Սանատրուկ

երդմամբ խոստացաւ, բայց քաղաքին տիրելէն վերջը իւր երդումը ստելով՝ Արգարու արու զաւակներն սպաննել տուաւ, աղջկունքը Հաշտենից գաւառն յուղարկեց և Հեղինէ կինը՝ Միջագետաց Խառան քաղաքը։ Յետոյ Հաւարշանի մէջ Թադէոս և Ռարթողիմէոս առաքեալները նահատակեց, որպէս նաև իւր Սանդուխտ աղջիկն ու Արգուհի բոյրը։

Սանատրուկ Թադաւորի երեխէի գործընէ եղաւ իւր Թադաւորանիստ քաղաքը, որ երկրաշարժէ աւրուած էր, շատ գեղեցիկ կերպով նորոգել, քաղաքին մէջտեղը իւր արձանը կանգնել և արձանին ձեռքը մէկ դրամ դնել, իմացընել ուզելով ժողովորդեան՝ թէ քաղաքի նորոգման պատճառաւ իւր (Սանատրուկի) բոլոր գանձն սպառեցաւ և

հայրն Սյսմնաց մին խօսքէն առած է, կատն, քաղաքն իւր Սթէն անունը։

Սյսպիսի շինութիւններով Սանատրուկ երեսունչորս տարի Թադաւորելէն յետոյ մէկ օր որսի գնացած ժամանակ նետէ զարնուելով մեռաւ։ Ինչպէս կերևի պատմութենէն, Սանատրուկ բնութեամբ խորամանկ ու ճարտար եղած է, որ կրցած է այնչափ տարի Թադաւորել իւր երդումը ստելէն վերջը։

Սանատրուկի տեղն անցաւ նախարարաց հաւանութեամբ Երուանդ երէւրդ, որ թէպէտ Թադաւորական ցեղէ չէր, բայց մօր կողմանէ Արշակունի էր։

Երուանդ իւր Թադաւորութիւնն ապահովցրնելու համար բոլոր Սանատրից ցեղը մեռցրնել տուաւ, յորոց Արտաշէսը միայն ազատեցաւ Սմբատ Ռազրատունւոյն ձեռքովը Պարսկաստան փախչելով։

Ուստի և Երուանդ կասկածելով որ Երտաշէս Պարսից օգնութեամբ Հայոց տէրութիւնն իւր ձեռքէն չյափշտակէ, թագաւորութիւնը զօրացընելու համար՝ Սիւրաբեաքը Հռովմայեցւոց տուաւ, որով ինքը՝ Ալեքին և Ստորին Հայոց վերայ միանգամայն թագաւորեց, և ամթոռն Երմաւիր փոխադրեց. այլև զանազան շինութիւններ արաւ, որոց մէջ երեւելին եղաւ Երուանդապաքաղաքը:

Հատ ժամանակ չանցած՝ Երուանդի գուշակութիւնը կատարուեց. վասն զի Երտաշէս՝ Պարսից Վարէհ թագաւորի օգնութեամբը՝ Սմբատ Բագրատունւոյ հետ մէկտեղ Երուանդայ դէմ ելաւ, ու մեծամեծ կոտորած անելէն ու Երուանդին սպաննելէն վերջը Հայաստանի տիրեց, և Սանատրուկի թագն Երտաշէսի գլուխը դնելով՝ թագաւոր անուանեց ամենայն Հայոց:

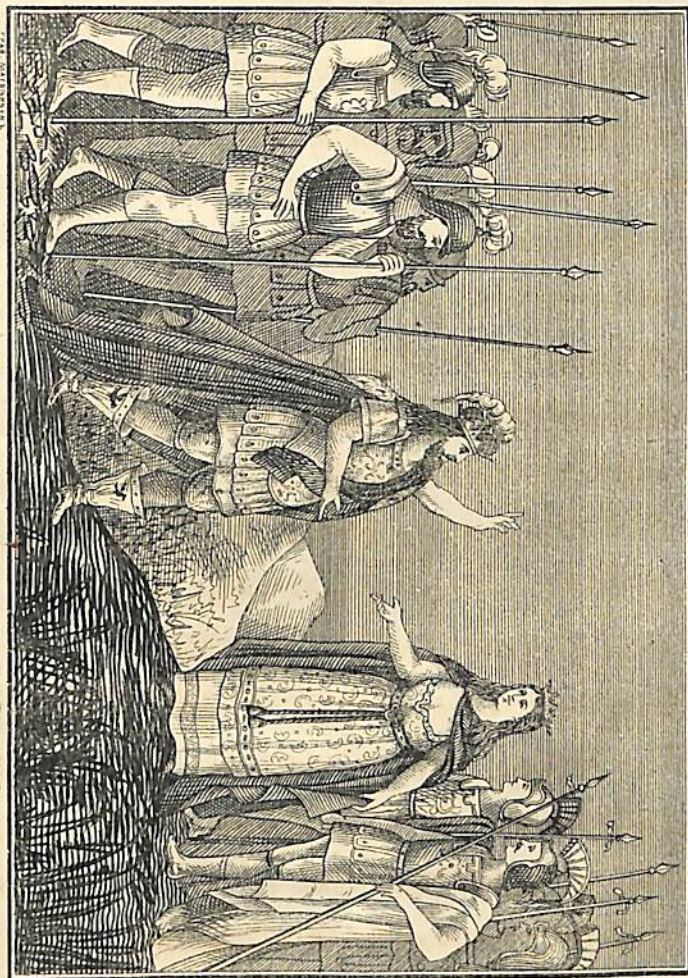
Երտաշէս երկրորդէն ինչ Երտաշէս.

Երտաշէս Բ-ի երախտագիտութիւնն ու աշխարհաշինութիւնը. — Երտաշէսի պատերազմը. — Սմթիւնիկ թագուհին. — Երտաշէսի թագման ժամանակ ժողովրդոց անձնագոհութիւնը. — Սմբատ Բագրատունւոյ սպարապետութիւնէն հրաժարուիլը. — Երտաշէսի Բ. — Տիգրան Գ. — Ստաշուր և նորա քաջութիւնները:

Երտաշէս թագաւորելէն յետոյ իւր բարերարացը երախտագիտութիւն ցուցընելով՝ զՍմբատ Բագրատունին ընդհանուր սպարապետ կարգեց, որուն ծանրանգնի ընծաներ տուաւ ու Պարսից Վարէհ թագաւորին յուղարկեց ի շնորհակալութիւն և ի փոխարէն նորա արած բարեացը. Երտաշէս քաջ զօրապետը, որ պատերազմի ժամանակ Երուանդէն առդստամբելով՝ Երտաշէսի կողմն անցած էր, թագաւորի երկրորդն անուամեց, և Վիտակայ որդի Ներսէսը՝ նահապետ կարգեց Վիտակայի (Վիմակիսեան) մեծ

նախարարութեանը. վասն պատերազմի
 ժամանակ Գիսակ զԱրտաշէս պաշտե-
 լու համար դէմքին կէտը կըրնցընելով
 մեռել էր։

Արտաշէս այլևայլ բարեկարգու-
 թիւններ արաւ, այսինքն Արտաշատ
 քաղաքը մեծամեծ շինութիւններով
 զարդարեց և աթոռն այնտեղ փոխա-
 դրեց։ Օննազան տեղերէ զաղթական-
 ներ և հրաւիրեց քուլ առանձնաշնորհու-
 թիւններ տալով նոցայ թուրք Հայաս-
 տանը բազմամարդ արաւ։ Երկրակոր-
 ծութեան վերայ ազգին մէջ այնպիսի
 սէր ձգեց, որ Արտաշէսի ժամանակ
 Հայաստանի մէջ չաա քիչ ազետին կը-
 դտնուէր որ մշակուած չլինէր։ Գիսու-
 թեանց և արուեստից վարժարաններ
 բացաւ և ժողովրդեան վերայ մեծ խնամք
 ունեցաւ, որովք ոչ միայն իւր ազգին

ԱՄՏԱՐԱՐ ԵՎ ՍԵՓՈՒԿ ԲԱՆՈՒՄԻ

սիրելի եղաւ, այլ և իւր շրջակայ ազ-
գացը նախանձելի: Եւ զայս զմեզ յիշու
Երտաշէսի փառքին նախանձելով՝
Ելաններն ուրիշ լեռնականաց հետ մի-
ացած Հայաստանի վերայ յարձակեցան.
Բայց Երտաշէս քաջութեամբ յաղթեց
իրենց և նոցա Սաբէն անունով արքայ-
որդին գերի արաւ: Ահրջնոյս քոյրը
Սաբէն Երտաշէսին աղաչելով սիրաբ-
վաստրկեցաւ. որով Երտաշէս հաշտու-
թիւն անելով արքայորդին արձակեց
և իրեն թագուհի արաւ զԱսթինիկ:
Եւ Երտաշէս վեց որդի ունէր, (Եր-
տաւազդ, Արոյր, Մաթան, Տիրան,
Օլարէհ և Տիգրան), որք ընդ հանրապէս
մէկմէկու պատուոյն վերայ նախանձելով
խռովութեանց պատճառ դարձան: Սոցա
մէջ ընտութեամբ ամենէն աւելի տաք-
արիւն, հպարտ ու նախանձոտ լինելով

Արտաշատից՝ Արգամայ վերայ զըսար-
տութիւններ արաւ, յանիրաւութեամբ
մարմններ յատուակ, աւնորա իշխանութիւնը
յաւիշտակեց։ Նոյնպիսի չարա-
խօսութիւններ առնաւ ամբաստանութիւն-
ներ արաւ նաեւ Սմբատայ դէմ, որով
մեծ ցաւ պատճառեց Արտաշէսին, բայց
հայրենասէր ու հեռատես Սմբատն այս
բանս տեսնելով՝ իւր կողմանէ հրաժա-
րական տուաւ սպարապետութեան պաշ-
տօնէն և խնովութիւնները զագրեցուց։

Այնուհետեւ Արտաշէս Հռովմայե-
ցոց դէմ ապստամբելէն ու դարձեալ
հաշտուելէն յետոյ, երբ քանի մի տա-
րիէն վերջը Սարաց կողմերը զնացած
ժամանակ հիւանդացաւ, իսկոյն խաւ-
րակեց անուած աւանը դարձաւ, ուսկից
չկարողանալով աւելի յառաջ երթալ,
իւր թագաւորութեան քառասունեակ

տարւոյն մէջ կնքեց իւր բազմարդիւն
կէանքը։

Արտաշէսի մահը մեծ սուղ պատ-
ճառեց բոլոր Հայոց, այնպէս որ նորա
թաղման փառաւոր հանդիսին աներկաց
եղողներէն ոմանք իրենք զիրենք կամա-
ւորապէս զոհ արին՝ ողջ ողջ Արտաշէսի
կերեզմանը նետուելով։ Եւ յիրաւի,
այսպիսի թագաւոր մի, որ ամենուն
իրրեւ հայր, իրրեւ բարերար Հայաստա-
նի ամենուն վշտացը վշտակից և երջան-
կութեանը ուրախակից էր, անկարելի
կլինէր որ մեծ տրամութիւն ու սաստիկ
ցաւ չպատճառէր ժողովրդոց՝ իւր մե-
ծահանդէս թաղումովը։

Սեւ զովութեան արժանի է նաեւ
Սմբատ Ռազբատունի ասպետին տիրա-
սիրութիւնը, որով իւր անձնական օ-
գուտները մէկգի դրաւ և հատարակաց

շահր մտածելով, յօժարակամ սիրով
 իւր սպարապետութեան պաշտօնէն հը-
 րածարեցաւ ու խռովութիւնները դադ-
 րեցուց: Ինչպէս կերեւի պատմութենէն՝
 Սմբատայ հաստատարութիւնը, վեհանձ-
 նութիւնն ու ճշմարիտ ազգասիրութիւ-
 նը ոչ միայն իւր յիշատակը անմահա-
 ցուցին, այլև աշխարհքիս մեծամեծ
 սպարապետաց կարգն անցուցին զինքը:
 Արտաշէսի տեղն անցաւ իւր որդին
 Արշակունիին, որ ինչինք դժբաղդա-
 բար զբօսանքի տալով՝ անկարգ կեանք
 անցուց: Սա երկու տարի թագաւորե-
 լէն յետոյ, մէկ օր որսի մէջ կատաղա-
 բար ձին վազըննելու ժամանակ խոր
 վնճի (փոսի) մէջ ընկաւ ու մեռաւ: Սորա
 տեղն անցաւ Տէրան, որ իւր Արտաշէսի
 եղբօրը պէս յիշատակի, արժանի գործ
 մի չարաւ: Յետոյ թագաւորեց Տէրանի,

որ Տիրանայ փոքրիկ եղբայրն էր: Սա
 Պարսից Պէրսէս թագաւորին հետ միա-
 նալով՝ թէև ի սկզբան շռովմայեցուց
 յաղթեց և նոցա Սևերիանոս զօրավարն
 սպաննեց, բայց յետոյ փոքր չայոց
 տիրելու մտօք՝ Միջագետաց կողմերը
 գնացած ժամանակ՝ մէկ կնոջ շողոքոր-
 թութիւններէն խաբուելով գերի բռ-
 նուեցաւ. բայց երբ շռովմայեցուց Վա-
 րան անունով փոխարքայն եկաւ ու տես-
 նուեցաւ Տիրանայ հետ, շատ հաւնե-
 ցաւ նորա կազմուածքին ու գեղեցկու-
 թեանը վերայ. ուստի և սերտ բարե-
 կամութիւն հաստատելու մտքով՝ Պէրսէ-
 սանունով աղջիկը, որ իւր ազգականն
 էր, կնութեան տուաւ Տիրանայ և
 զինքը թագաւորեցուց չայոց վերայ՝
 ընդ իշխանութեամբ շռովմայեցուց:
 Այս նշանաւոր եղելութեան յիշատակը

պահելու համար նոր ստակ կտրել տր-
լաւ, որոյ մէկ կողմը Ղուկիոս գահը
նստած: Տիգրանը թագաւոր կը սլտակե-
Հայոց և միւս կողմը „Թագաւոր Հայոց
տուեալ“ գրուած:

Տիգրանայ տեղն անցաւ իւր Վաղարշ
անունով քաջ ու խելացի որդին, որ
Վաղարշաւան քաղաքը շինեց, Վարդ-
գէս աւանը պարսպով պատեց և թա-
գաւորական աթոռը հոն փոխադրելով
անունը Վաղարշապատ դրաւ, ինչպէս որ
մինչև ցայժմ կասուի: Սորա թագա-
ւորութեան քսաներորդ տարին Հիւսի-
սային ազգերը, այսինքն Խաչի և Բասի
ասուած սարմատացիներն սկսան բազ-
մութեամբ Հայաստան վազել, որով
Վաղարշ դիմացներն ելնելով՝ սաստիկ
կռտորած արաւ. բայց մեղք որ թըշ-
նամիները փախչելու ժամանակ՝ երբ

Հայոց զօրքերն այն վայրենի ազգաց
ետեէն ընկած կը բռնէին գիրենք, Վա-
ղարշ յանկարծ մէկ դարանակալ սար-
մատացիէ զարնուելով մեռաւ:

ԴԱՍ ԺԷ.

Մէջն Խաչի և Բասի գործերը.

Վաղարշայ տեղն անցաւ իւր որդին
Խաչի ասուին, որ Մէջ կոչուեցաւ: Սա
իւր հօր մահուան վրէժն առնելու հա-
մար Հիւսիսային ազգաց կամ Սարմա-
տացոց վերայ պատերազմի ելաւ ու
բոլորովին յաղթեց նոցա. յետոյ նոցա
նշանաւոր ցեղերէն հարիւրէն մէկ պա-
տանդ առաւ, իւր քաջութեան յիշա-
տակը պահելու համար՝ յունարէն գրով
արձան կանգնեց և այնպէս փառաւոր
յաղթութեամբ Հայաստան դարձաւ:

Նոյնպիսի յաղթութիւն արաւ նաեւ
Ընտոնինոս Վարակալլա կայսեր՝ Վիկո-
միդիայէն յուղարկած Հռովմայեցի զո-
րաց դէմ։ Այդ միջոցները Սասանայ
որդի Երտաշիրը՝ երբ Պարսից Եր-
անունով Երշակունի թագաւորն սպան-
նեց ու ինքը թագաւորեց, խոսքով շատ
նեղացաւ. ուստի և պատերազմի ելաւ
Երտաշրի դէմ ու յաղթելով՝ մինչև
Հնդկաստան փախուց գինքը, որով բո-
լոր Պարսկաստանի տիրելով՝ Ետրպա-
տականի մէջ մէկ քաղաք շինեց Վալէթ
անունով (այսինքն Եւսէ Երտաշրի)։
Իսկ Երտաշիր փորձով տեսնելով որ
խոսքովու կենդանութեան ժամանակ
չպիտի կարողանայ Պարսկաստանը նո-
րէն ձեռք բերել, իւր երկրորդն անել
խոստացաւ այն մարդուն, որ Հայաս-
տան երթալով զխոսքով սպաննէ։ Ան-
կ

Պալհաւունին, — որ Երտաշրի նախա-
բարաց մէկն էր, — յանձն առնելով այն
սպանութեան սոսկալի գործը՝ Հայաս-
տան եկաւ, ու այնպէս ձեացուց որ իբր
թէ Երտաշրի բռնութիւններէն փախած
է, որով ամենէն սիրալիր ընդունելու-
թիւն գտնելով՝ մեծ պատուով բնա-
կեցաւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքին
մէջ, ուր նորա Ռէհէ կինը մէկ որդի
ծնաւ, որ Վրէթ կոչուեցաւ և յետոյ
մեր ազգի Լուսաւորիչն եղաւ։
Իսկ Ընակ մէկ օր որսի ժամանակ
իւր եղբորը հետ խօսք մէկ արած նե-
տով զարկին ու սաստիկ վիրաւորեցին
զխոսքով. թագաւորի թիկնապահներն
խմանալով իսկոյն զիրենք բռնել ու-
ղեցին, բայց նոքա փախչելու ժամա-
նակ՝ վախերէն աչքերը մութ կոխած՝
գետն ընկան խեղդուեցան։ Խոսքով դեռ

չմեռած, հրաման տուաւ որ Լնակայ
ընտանիքը բոլորը թրէ անցընեն, յորոց
երկուքը միայն ազատեցան. մէկը Սահէն
որ Պարսկաստան փախուցին, և միւսը
նորածին Գրեգորը, որ աստուածային մաս-
նաւոր խնամքով Սահէն զայեակին ձեռօքը
Աեսարիա քաղաքը տարուեցաւ, ուր ա-
ռաքինական վարքով մեծնալով՝ Սա-
րիամ անունով քրիստոնեայ օրիորդին
հետ ամուսնացաւ, և երկու որդի ու-
նեցաւ Վրնանէ և Երեմիէ անուններով:
Երէք տարիէն յետոյ Գրիգոր և Մարի-
ամ փոխադարձ հաւանութեամբ բա-
ժանուեցան մէկմէկէ և առանձին գնա-
ցին ճգնելու, որոց հետեւեցաւ նաև Ե-
րիստակէս. իսկ Վրթանէն ամուսնա-
նալով՝ նոյնպէս երկու որդի ունեցաւ
Գրեգորի և Յովնէ անուններով:

Տրդատ և Խոսրով երկուքը:

Տրդատայ և իւր Խոսրովիդուխ քրոջ մահաւանէ ազատուիլը. — Պարսից
Արտաշէր թագաւորի գործերը. — Տրդատայ Հաովմէն Հայաստան գալն
ու իւր բարերարացը երախտագէտ գտնուիլը. — Տրդատը զոհ կանէ Ա-
նահայ և մեր Ս. Գրիգորի քրիստոնեայ լինելը կիմանայ. — Գրիգորը
խոր վերապի մէջ կը ձգուի. — Հախիւթեան կուսանաց նահատակուիլը. —
14 տարիէն յետոյ Ս. Գրիգոր կհասնի խոր վերապէն և զՏրդատն ու
բոլոր զօրքը կը մկրտէ. — Տրդատն ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հաովմ
կհրթան. — Տրդատայ մեռնելն ու Խոսրով երկուքի թագաւորելը:

Խոսրովի մահուանէն յետոյ Արտա-
շէր բոլոր Հայաստանի տիրելով՝ Խոս-
րովու ցեղը ջնջել տուաւ, յորոց միայն
Տրդատն ու իւր Խոսրովիդուխ քայրը՝ Ար-
տաւազդ Մանդակունւոյն և Օտայ Ա-
մատունւոյն ձեռքովն ազատեցան: Տրդ-
ատը նախ Աեսարիա տարուեցաւ ու
վերջը Հովմ, ուր զանազան քաջու-
թիւններ անելով՝ մեծ պատուոյ հասաւ:
Արտաշէր ընդհանրապէս Հայոց նա-
խարարները պատուով պահեց, բայց ի
Մանդակունեաց ցեղէն, որ զՏրդատը

Հռովմ փախցընելուն համար՝ անգթութեամբ ջնջեց զիրենք: Յետոյ Արտաշեսի տնկած սահմանադրութիւնները աւրել տալով՝ Արտաշէր իւր անունը դրել տուաւ պարսկերէն. և այնպէս քսան տարի ևս Հայոց վերայ թագաւորելէն վերջը մեռաւ ու տեղն անցաւ իւր Շապուհ որդին:

Իսկ Տրդատ Հռովմայ մէջ հեռոյհեռէ իւր քաջութիւններովը Պիսկղեսիանոսէն մեծարուելով՝ վերջապէս Հռովմայեցի զօրքով Հայաստան յուղարկուեցաւ, որ դոյ իւր հայրենի աթոռ ժառանգէ: Պալու ժամանակ Տրդատ երբ Աեսարիա հասաւ, իսկոյն իմացուց նախարարներուն իւր գալուտը, և նոքա ելան Աեսարիա գնացին, ուր փառաւոր ընդունելութիւն անելով՝ Սմբատ Բագրատունւոյն ձեռքովը կրկին անգամ

թագ դրին զլուխը, որով բոլոր Հայաստան ուրախացաւ:

Նախարարաց հետ մէկտեղ Տրդատ հասաւ Ան ամրոցը, ուր Օտայ անունով Ամատունի իշխանին շնորհակալ եղաւ և հաղարապետութեան պաշտօն տուաւ իրեն. վասն զի նա ոչ միայն Անի ամրոցն անմնաս պահած էր Պարսից պատերազմի ժամանակ, այլ և թագաւորական դանձն ու Խոսրովիդուխտ քոյրը վայելչապէս պահպանած էր. իսկ Արտաւազդ Մանգակունուն, որ իւր փրկութեան պատճառն եղած էր, շատ ընծաներ տալով՝ իւր զօրաց վերայ սպարապետ նշանակեց: Յետոյ երբ Ակեղեաց գաւառի Արզնկայ քաղաքը գնաց Անահտայ շնորհակալութիւն անելու, այնտեղ մատաղ արաւ կուռքին, և հրամայեց Վրիգորին (որ Տրդատայ մօտ

հատարակ ծառայի պաշտօն կկատարէր) վարդեր ու ծաղիկներ տանել Լնահտայ մեհեանը. բայց երբ Գրիգոր յանձն հառնելով՝ իւր քրիստոնեայ լինելը յայտնեց, Տրդատ շատ չարչարելէն յետոյ՝ զինքն Երտաշատ բերդի մէջ եղած խոր վիրապը ձգել տուաւ:

Եյնուհետեւ Տրդատ տեսնելով որ Պարսիկները Հայոց շատ տեղերուն տիրել են անիրաւութեամբ, նոցա Շապուհ թագաւորին դէմ պատերազմեցաւ, յաղթեց նորան ու մինչև Ետրպատական աշխարհը փախուց զինքը: Յետոյ քրիստոնեաները հալածելուն ու Հռիփսիմեան կուսանքը¹³ նահատակելուն հա-

¹³ Հռիփսիմեան և Գայիանէան կուսանքը Հայաստան փախան Հռովմէն՝ Գիւղղոսիանոս կայսեր հալածանքէն: Տրդատ Գիւղղոսիանոսի նամակէն իմացաւ նոցա Հայաստան գալը և զիրենք գտնել տալով՝ ուղեց թագուհի անկ ՂՀռիփսիմէն. բայց երբ սա իւր Գայիանէ մայրապետին խրատովը չհամաձայնեցաւ թագաւորի կամացը, վերջինս նահատակել տուաւ նոցա իրենց երեսունեօթն ընկերներովը:

մար՝ Տրդատ Եստուծմէ պատժուելով՝ դիւահարեցաւ ու վայրենիի պէս եղաւ: Եյն սարսափելի ցաւէն Տրդատ բժշկուեցաւ իւր Գրիգոր ծառային ձեռքովը, որ 14 տարի վիրապին մէջ կենալով՝ Եստուծային հրաշքով տակաւին ողջ մնացած էր: Սա Տրդատայ Խոսրովի դուխտ քրոջ երազին պատճառաւը վիրապէն հանուելով՝ բժշկեց զՏրդատ և նոյն պատժին վիճակուող բոլոր նախարարները. յետոյ Վեսարիա յուղարկուեցաւ, ուր Ղեծնդիոս հայրապետէն արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ուսկից վերադառնալու ժամանակ՝ Տրդատն իւր Եշիւէն¹⁴ թագուհւոյ, Խոսրովի դուխտ քրոջն ու շատ զօրաց հետ ընդառաջ ելաւ Ս. Գրիգորի, որով վերջինս Քրիս-

¹⁴ Աշիւէն տիկինը Աշնաց Աշիւադ թագաւորի աղջիկն էր, որ հասկով ու գեղեցկութեամբ հաւասար էր Տրդատայ. և այդ իսկ պատճառաւ արժանացաւ թագուհի լինել Հայոց:

տոսի Տեառն մերոյ անունը քարոզելով՝
Նփրատ գետի մէջ թաղաւորն իւր զօր-
քովն ու ժողովուրդով, որ հաւաքուած
էին այնտեղ մինչև 400 հազար հոգի,
մկրտեց ու լջմիածնայ մայր եկեղեցւոյն
հիմը դրաւ փառաւոր հանդիսով:

Տրդատ քրիստոնէութենէն յետոյ
Հռովմայ Սեղբեստրոս հայրապետէն
Սոստանդիանոս թաղաւորին քրիստո-
նէայ դառնալը լսելով՝ ուրախակցու-
թեան գնաց Ս. Լուսաւորչին հետ մէկ-
տեղ, ուր մէկ ամիս կենալէն յետոյ վե-
րադարձան ի Հայաստան:

Ե. յուհեոե Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
սկսաւ շրջել Հայաստանի զանազան
դաւառներն ու քաղաքները, որոց մէջ
քարոզեց Քրիստոսի աստուածութիւնը,
մկրտեց բոլոր ժողովուրդը, եկեղեցիներ
շինեց, քահանաներ ու եպիսկոպոսներ

ՄԻԿՏՈՒԹԻՒՆ ՏԻՆԱՏԵՑ, ԽՈՍՐՈՎԻԹՏՈՅ ԵՒ ԴԵՐԵՐԸՆԵՑ

ձեռնադրեց, դպրոցներ հիմնեց, վարժապետներ կարգեց, վանքեր, կուսանոցներ ու աղքատանոցներ շինեց, վարդապետական ճառեր յօրինեց, որոց հաւաքումը հաճախապէս անուանեց, և ուրիշ շատ բարեկարգութիւններով մեր Հայաստան աշխարհը աստուած պաշտութեան կանոններով պայծառացնելէն յետոյ՝ Գարանադեաց դատաւի Սեպուհ լեռան վերայ եղած Մանէ կուսին¹⁵ ճգնարանը քաշուեցաւ և իւր հայրապետութեան 30-րդ տարին անյայտ կերպով կնքեց իւր բազմարդիւն կեանքը։ Նորա մարմինը, որ հովիւներն իբրեւ անապատականի մարմին թաղած էին, տարիներ անցնելէն յետոյ Գաւառի անունով ճգնաւորն աստուած ային յայտ-

¹⁵ Մանէ և Նաւէ կոչները Հռիփսիմեան կուսանաց ընկերներէն էին, որք Հռովմէն Հայաստան փախչելու ժամանակ Մանէն տկարութեանը պատճառաւ յետ մնացած էր Սեպուհ լեռան քովերը, իսկ Նաւէն զրաւտան գնացած էր, քրիստոնէութիւն քարոզելու։

նութեամբ գտաւ Սանեայ այրին մէջ,
ուսկից նախ (Թորդան աւանը և ապա
Վաղարշապատի եկեղեցին փոխադրուե-
ցաւ մեծ հանդիսով. որով քանի մի ժա-
մանակէն նորա մարմնոյ նշխարները զա-
նազան աշխարհներ տարուեցան, ինչպէս
Վ. Պօլիս, Իտալիա և ուրիշ տեղեր:
Լուսաւորչայ տեղն անցաւ իւր Ա-
րարչին, որոյ ժամանակ Տրդատ
հետեւելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին,
Թագաւորութիւնը թողուց ու Լուսա-
ւորչայ ճգնարանը քաշուեցաւ: Նախա-
րարները քանի մի անգամ խնդրեցին
իրմէ որ զայ նորէն թագաւորէ. բայց
երբ Տրդատ յանձն չառաւ, կասէն, իբր
թէ, թունաւորելով մեռուցին զինքը
յիստենքից տարի թագաւորելէն յետոյ՝
ութոնեհինգ տարեկան հասակին,
Քրիստոսի 321 թուականին:

Այսպէս եղաւ ահա բովանդակ աշ-
խարհիս մէջ՝ առաջին բրիստոնեայ թա-
գաւորին վերջը:

Տարակոյս չկայ որ Տրդատայ պատ-
մութիւնը կարգացող իւրաքանչիւր բան-
իմաց հայրենասիրի սիրտն ուրախու-
թեամբ կը լցուի, նորա պէս առաքի-
նազարդ թագաւոր ունեցածներուս վե-
րայ. բայց և չեմք երկբայիր որ նոյնչափ
ալ տրտմութիւն կը զգայ՝ երբ երեւա-
կայէ որ այսպիսի ամենայն պատկառա-
նաց ու սիրոյ արժանի թագաւորը, քանի
մի տգէտ, կոպիտ ու դիցամոլ մարդոց
պատճառաւ այնպիսի ցաւալի վերջ ու-
նեցած է: Եւ թէպէտ ամենայն ազգաց
մէջ ալ շատ թագաւորներ ու իշխան-
ներ զոհ եղած են հաւատոյ և կամ
ժողովրդեան զլիաւորաց կամքը չկա-
տարածներուն համար, բայց շատ փա-

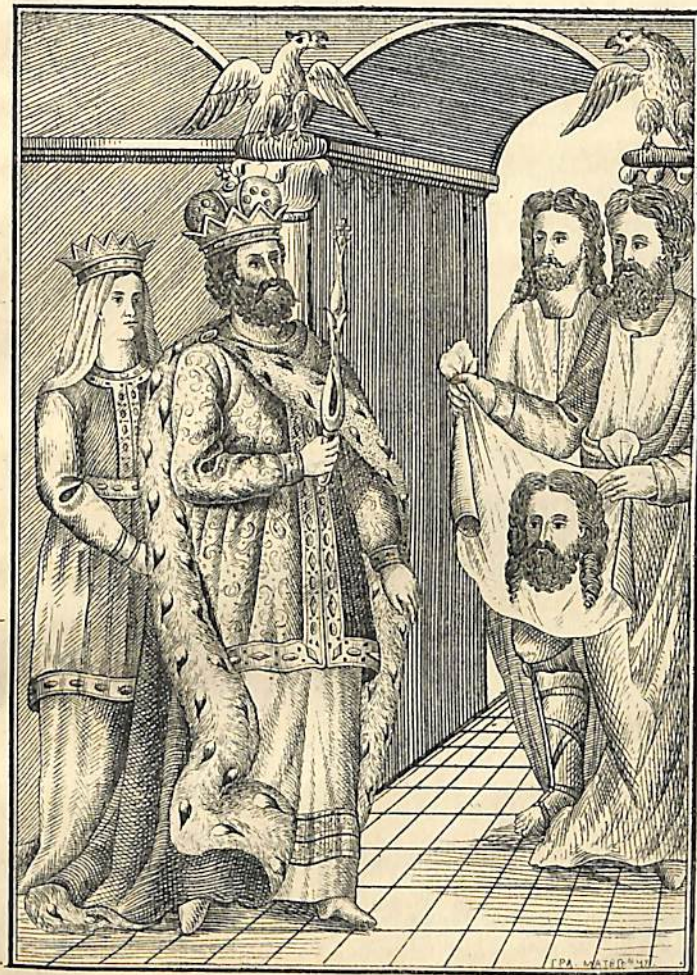
փաղելի ու ցանկալի կլինէր թէ որ մեր
Եզդի պատմութեան մէջ այսպիսի պար-
սաւելի դիպուածներ ամենեւին չըզրու-
նուէին:

Տրդատայ տեղն անցաւ իւր որդին
Խոսրով երկրորդ, որ թոյլ ու անհոգ լինե-
լով՝ յիշատակի արժանի գործ չունե-
ցաւ, միայն Վահան քաղաքը շինեց, ուր
արքունիքը փոխադրեց: Եւս Խոսրովու
ժամանակ աւելի անուանի եղաւ Հայ-
աստանի մէջ Վահան Բնակաւոր անունով
քաջ զօրավարը, որ մեծ յաղթութիւն
արաւ Շապուհ և Սարմատացւոց դէմ:

ԴԱՍ ԺԹ.

Տերան և Երշակ.

Խոսրովէն յետոյ թագաւորեց իւր
որդին Տերան երկրորդ, որ Ս. Վրթանեսի
հետ և Պօլիս գնաց, և կայսեր հաճու-

Ս. ԵՐԳԵՐ ԵՒ ԴԱՍԵԱՌԱԿ ՔՐԻՍՏՈՍ:

Թեամբ Հայոց Թագաւոր կարգուելով՝
 վերադարձաւ Հայաստան: յայնմ ժամանակ
 Տիրանայ լացակայութեան ժամանակ
 Պարսից Շապուհ Թագաւորի Ներսէս
 եղբայրը անթիւ զօրքով Հայաստան
 եկաւ, որ Թագաւորէ Հայոց, բայց Արշա-
 խիւր Վամարականը, որ լաւ գիտէր
 աղգի ազատութեան յարգը, նախարա-
 րաց հետ մէկտեղ դիմացն ելնելով՝ Պարսից
 բոլոր բանակը ցրուեց: Այս եղաւ պատճառ, որ Տիրան
 երկրորդ Հայաստան դառնալէն վերջը
 Պարսից Ներսէսի արշաւանքի համար
 Յուսիսային Երանային օգնեց. ուստի և Պարսից
 Շապուհ Թագաւորը Յունաց դէմ
 պատերազմի գնացած ժամանակ Հայ-
 աստանի սահմաններէն անցնելով՝ խա-
 բէութեամբ իւր մօտը հրաւիրեց զՏի-
 րան և աչքերն անօրէնութեամբ փորել

տալով Վրաց աւանք յուղարկեց զինքը
բայց վախնալով որ Հայերը վեժ լինողի
չլինին իւր այնպիսի տմարդութեանը՝
Տիրանայ Աւրի որդին թագաւորեցուց
Հայոց վերայ։
Այս Արշակը (երկրորդ) Տիրանէն
աւելի անկարգ ու անհոգ լինելով՝ ազ-
գին թշուառութեանցը զլիսաւոր պատ-
ճառ եւ յառաջացուցիչ եղան վասն զի
Հայերը Պարսից ծառայութենէն ազատ-
ցրնելու համար՝ Ազդենտինոս կայսրը
դեսպաններ յուղարկեց Արշակայ, պատ-
ւիրելով որ Պարսից հարկ տալը դադ-
րեցնէ։ Բայց Արշակ ոչ միայն չընդու-
նեց կայսեր պաշարկութիւնը, այլեւ
արհամարհելով յետ դարձուց նորա դես-
պանները։ Այս պատճառաւ կայսրը պա-
տերազմի պատրաստուեցաւ սակայն Ա-
Կեբսէս մեծ հայրապետը, որ թեպէտ

վշտացած էր Արշակէն՝ նորա կօպիտ
լնաւորութեանը համար, բայց ազգային
շահը իւր անճնական պատուէն վեր դա-
նելով՝ Ա. Պոլիս գնաց և իւր ճարտար
լեզուով ու հեռատես ինքընքը կայսեր
բարկութիւնն իջեցուց։
Այդ միջոցներն Արշակ իւր անմոռ-
թիւնը լրացրնելու համար առանց խոր-
հարկի մէկ քաղաք շինեց Աւրա-¹⁶
անունով, և հրաման հանեց որ այնտեղ
փոխշող յանցաւորները պատժէ ազատ
համարովն։ Երբ թեպէտ քիչ ժա-
մանակի մէջ քաղաքը բազմամարդ ե-
ղաւ, բայց նախարարներն այն հրամա-
նին դէմ նեղանալով՝ Շասհոյ օգնու-
թեամբն Արշակաւանը կործանեցին և
Արշակը փախուցին, որ գնաց և Արա-
ցոյց օգնութեամբը նախարարաց դէմ
Մանեղ Լեւոն քոյր՝ կողմից դաւաճեց

ելաւ, և երկու տարւոյ չափ պատերազմեցաւ: Նոյն միջոցները Աղէս կայսրն ևս լսելով որ Արշակ օգնել է Շապուհին՝ Յունաց դէմ պատերազմած ժամանակը, նորէն թէոգոսս զօրավարին ձեռօքը շատ զօրք յուղարկեց Հայաստան, որով Արշակ անճարացած՝ դարձեալ սուրբ Ներսէսին ապաւինեցաւ, և սա մեծ դժուարութեամբ նախարարները թաղաւորին հետ հաշտեցուց: Յետոյ Արշակայ Պապ որդին պատանգ առած Ա. Պոլեոս զնաց, բայց Աղէս կայսրն Արիստեան¹⁷ լինելով՝ դաշինքը չընդունեց և արքորել տուաւ զսուրբ Ներսէսը:

¹⁷ Արիստեան կասուի Արիստեանով հերետիկոսին հետևող, որ Աղեքսանդրիա քաղաքի քահանայներէն մէկն էր: Սա բարոյեց Բերտոսի մասին որպէս թէ Որդին Աստուծոյ կամ Բանն Աստուծոյ համադրական չէ չօր, այլ արարած: Իւ որովհետեւ այդ պղծաբան հետևողներն սկսան շատնալ, Կոստանդիանոս թաղաւորը Սեղեստրոս պատրիարքի հաւանութեամբը 318 եպիսկոպոսաց ժողով զուամբեց Բիւթանիոյ Նիկիոս քաղաքին մէջ՝ 325 թուականին, որոց մէջ ներկայ եղաւ մեր Գրիգոր Լուսաւորչի Արիստակէս որդին: Այդ ժողովի մէջ դատաւարութեցաւ Արիստ,

Արշակ լսելով սուրբ Ներսէսի քշուիլը, նորէն առաջուան պէս սկսաւ անկարգութիւններ անել. անիրաւ տեղը Ամասարականաց ցեղը ջնջել տուաւ, յորոց միայն Սպանդարատ իւր տղոցը հետ փախչելով ազատեցաւ: Միւս կողմէն Պարսից Շապուհը՝ հայ նախարարաց Արշակայ դէմ ունեցած ատելութիւնը տեսնելով՝ շատ զօրք յուղարկեց Հայաստան, որոց հետ միացան դժբաղդաբար Նոյն իսկ նախարարները, և այն ատտիճան զԱրշակը նեղեցին, որ սա Պարսից անձնատուր եղաւ, և Շապուհը:

որով գրուեցաւ և հաստատուեցաւ Հաւարաթ տառած գաւառութիւնը, որ Հաւարաթ հաւարաթ տառ կասուի, և զոր մեր Արիստակէս Ս. հայրապետը Աղադրապատ ինքելով Գրիգոր Լուսաւորչին ալ այս խօսքերս աւելցուց: «Իսկ մեր փառաւորեցուք, որ յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպաղանելով Սրբոյ Երրորդութեան և միոյ Աստուծութեան» չօր և Որդւոյ և Հոգւոյ Սրբոյ, որ ինչպէս յայտնի է, վերաբերման աւետարանէն ու Հաւատամբէն յետոյ՝ ժամարար կամ պատարագիլը կոսեալ տետարանը համբուրելէն, այսինքն հաւատոյ հանգանակը ի Քրիստոս ընդունելէն յետոյ:

Տէն յանդիմանուելով՝ Անի-2 (անյիշելի)
բերոր յուզարկուեցաւ։
Այնուհետեւ Հայուհ աշխատեցաւ
Հայերն արեւապաշտ անկու. ուստի և
Մեհր-ժան Երծր-նի և Ա. Կհան Մ. Բեկեան
ազգութաց նախարարներուն թաղ խոս-
տանալով՝ շատ գործ տուաւ նոցա որ
երթան իւրեանց համազգիքն արեւա-
պաշտ անեն։ Սերա իւրեանց փառասի-
րութենէն աչքերը մաթ կոխած՝ բազ-
մատեսակ չարիք հասուցին Հայոց, զորս
Երչակ լսելով՝ յուսահատեցաւ և անձ-
նապահովութեամբ կնքեց իւր ձանձրալի
կեանքը։

ԳԱՍԻ.
Պապ և Ա. Երազմուս.
Հայերն աշխատեցան վերջապէս
Մեհրութանայ բռնութիւններէն՝ Մեծին
Վերոսի աշխատութեամբը, որ աքսո-

րանքէն դառնալով մինչդեռ Կ. Պոլիս
էր, լսեց Հայաստանի խեղճութիւնները
և աղաչեց թէ ողոս կայսեր՝ որ քրիս-
տոնէութիւնը Պարսից և Մեհրութանայ
դէմ պաշտօններէն համար՝ Երչակայ
սրդի Պապը թողաւ որ դնէ Հայոց վե-
րայ և Յունաց զօրքով՝ Հայաստան յու-
ղարկէ, որք եկին Մեհրութանն ու Պար-
սիկները քշեցին։
Այս պատերազմի ժամանակ Մեծն
Վերոսի Սպատ լեռան վերայ ելաւ ու
բաղկատարած աղօթքի կեցաւ. և որով-
հետեւ արեւը Հայոց բանակի դիմացէն
լինելով՝ զիրենք կնեղէր, սրբոյն աղօթ-
քովը ամպ մի եկաւ արեւը ծածկեց.
նոյնպէս նաեւ մէկ հակառակ քամի
փչելով՝ Պարսից նետերը իւրեանց վերայ
դարձուց, յորոց սիրտ առած Հայ զո-
րավարները և մասնաւորապէս Սպանդար-

յայտ Կամարականն ու Մուշէշ Մախիմեանը
այնպիսի քաջութեամբ սկսան ջարդել
զՊարսիկները և նոցա դաշնակից Լեզ-
զիները¹⁸, որ նոցա չորս մասին մէկը
հազիւ փախչելով ազատեցաւ:

Եյն սոսկալի կոտորածին ժամանակ
Մէհրութանայ ձին վերաւորուելով՝ երբ
նա Պարսից զօրաց հետ փախչել կաշ-
խատեր, Սմբատ Բագրատունին հասաւ
բռնեց զինքն ու «Որովհետեւ Հայոց
Թագաւոր կուգէիր լինել, ահա ես կը
պսակեմ՝ զքեզ իմ հայրենական իշխա-
նութեամբս» ասելով՝ երկաթէ շամ-
փուր մը պսակաձև կտրցուցած ու սաս-
տիկ տաքցուցած Մէհրութանայ գլուխը

¹⁸ Լեզգիներու Շէքէր անունով քաջայաղթ Թագաւորը, որ այս
պատերազմի ժամանակ, իբրեւ դաշնակից ընդ Պարսից, Մէհրութանայ
հետ միացած՝ Ձերաւ դաշտին մէջ մեր Պապ Թագաւորին դէմ կպատե-
րազմեր առիւծի նման, մեր Սպանդարտ Կամարականն չարաչար կեր-
պով սպանուեցաւ (380-ին), որով մեր Թշնամաց բոլոր զօրքն ի փախուստ
դարձաւ:

դրաւ ու այնպէսով մեռուց, որով այն
ազգատեաց, փառամով ու շահասէր
մարդը՝ արժանավայել փոխարէն գտաւ
իւր անթիւ չարեացը:

Պատերազմէն յետոյ Պապ Թագա-
ւորը Յունաց զօրքը առատ պարգևնե-
րով յետ դարձուց, և նոցա Տերէնտի-
անոս զօրավարին շատ ընծաներ տալով՝
Հայաստանի մէջ բնակեցուց: Յետոյ
Պապ խօսք տուաւ սուրբ Ներսէսին, որ
այնուհետեւ հաւատարմութեամբ ծա-
ռայէ Եստուծոյ, և խօսք առաւ նախա-
րարներէն որ հաւատարիմ մնան իւր-
եանց Թագաւորին, որով իազազացաւ
մեր Հայաստան աշխարհը: Սակայն մեզք
որ այն իազազուլթիւնը երկար չտևեց:
Վասն զի երբ սուրբ Ներսէս սկսաւ
Պապայ չարութիւններն ու անկարգու-
թիւնները յանդիմանել, Պապ ձանձ-
րացաւ անմտութեամբ նորա սքանչելի

խրատներէն, և ծածուկ թոյն տարով
 դրկեց չայստան անջ բաղմարդին
 հայրապետէն, որոյ հայրապետ ինամբը
 բոլոր չայստան միակերպ կ'իյնէր:
 Սակայն լստուած վրէժիմդիր լի-
 նելով Սրբոյն Ներսէսի անպարտ մահ-
 ւանը, քիչ ժամանակէն թէոգոս կայսրը
 մեծ դօրք յուղարկեց Տերենտիանոսի,
 որ Պապայ դէմ պատերազմի: Յաղ-
 թութիւնը Տերենտիանոսի կողմէն եղաւ
 և Պապ թագաւորը գերի բռնուելով
 կոտորանդնուպօղիս զբկուեցաւ, ուր թըշ-
 ւառ մահուամբ մեռաւ:
 Պտղոյ տեղն անցաւ Վալապաւ
 նունով Երչակունի իշխանը, որ նշանա-
 ւոր էր իւր միսամարտութիւններովն ու
 քաջութիւններովն: Բայց մեղք որ ստալ
 իւր նախորդին պէս բարոյական կըթու-
 թէնէ, զուրկ լինելով քիչ ժամանակէն
 զբկուեցաւ իւր թագաւորութենէն:

ԴԱՍ ԻԱ.

Երչակ Գ. Վալապաւ Բ. և Խորու Գ.
 Վարազդատէն յետոյ կայսրը Պա-
 պայ երկու որդեքը, այսինքն Երչակ
 Վալապաւ թագաւորեցուց չայոց վե-
 րայ, որպէս զի եթէ մէկն ապտտամբի,
 միւսը հաւատարիմ մնայ:
 (Եյս երկու թագաւորներէն մէկը
 Երչակ Գ. ունի քաղաքի մէջ դրաւ իւր
 աթոռը իսկ Վալապաւ — Երիզա, որ
 և թագաւորութեան տարին չլմնեցած
 մեռաւ):
 Վալապաւայ մահուանէն յետոյ
 Պարսից Շապուհ թագաւորը լսելով որ
 մեծն թէոգոս վախճանելի ու տեղը նստա-
 ւոր էր իւր միսամարտութիւններովն (որ տկար
 մարդ էր), հեալ հաշտութիւն անարաւ,
 որպէս զի չայստանի մէկ մասը Պար-
 սից հարկատու լինի. ուստի հաշտուե-

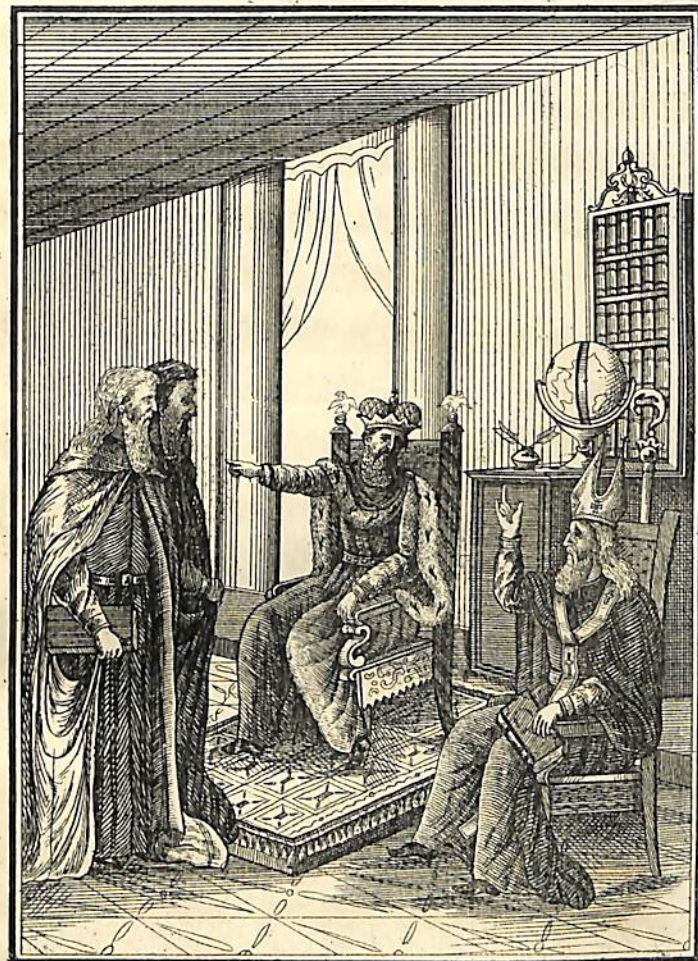
լէն վերջը որոշեցին, որ Հայաստանի արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ լինի, արեւմտեանը — Յունաց: այս պատճառաւ: Երչակ երրորդ՝ որ Հայաստանի արեւելեան մասին կլծադաւորէր, չուզեց անհաւատ Պարսից իշխանութեան տակ մնալ, Յունաց մասն անցաւ ու աթոռը Երիզա (Երզնկայ) ¹⁹ բաղաբը փոխադրեց, ուր շատ նախարարք գաղթեցին Պարսից մասնէն: Եյս պատճառաւ Երչակ երրորդին տեղը Պարսիկները թագաւորեցուցին խրեանց մասին մէջ՝ Երչակունեաց ցեղէն Խոսրով անունով մէկը, որով քիչ ժամանակէն Երչակայ և Խոսրովու մէջ պատերազմ՝ բացուեցաւ: Պատերազմին պատճառն էր նախարարաց անկարգու-

¹⁹ Բարձր Հայոց եկեղեցի գաւառին մէջ՝ Գայլ գետի վերայ լինւած, ուր Տրդատ թագաւորը շարչաբեց զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

թիւնը, որք Յունաց բաժինէն Պարսից մասն անցնելու ժամանակ՝ Երչակայ գանձը յափշտակեցին ու Խոսրովու տաւրին: Երչակ աղաչանքով ուզեց իւր գանձը, բայց երբ Խոսրով մտիկ չարաւ, պատերազմ՝ բացուեցաւ մէջերնին, յորում Երչակ յաղթուեցաւ ու քիչ ժամանակէն մեռաւ:

Երչակայ տեղը մէկ յոյն կոմս դրաւ կայսրը, բայց և Գալաթի հայ իշխանին սպարապետ կարգեց: Եյս բանիս վերայ Յունաց բաժնի հայ իշխանները նեղանալով՝ իւրեանց մէջը միաբանեցան և Խոսրովու մօտ գնացին: Խոսրով ալ յարմար միջոց համարելով՝ կայսեր խոստացաւ Յունաց մասին հարկն ևս տալու, որով երկուց մատանց միանգամայն թագաւորեց: Բայց մեղք որ քիչ ժամանակէն մեր անհեռատես նախարար-

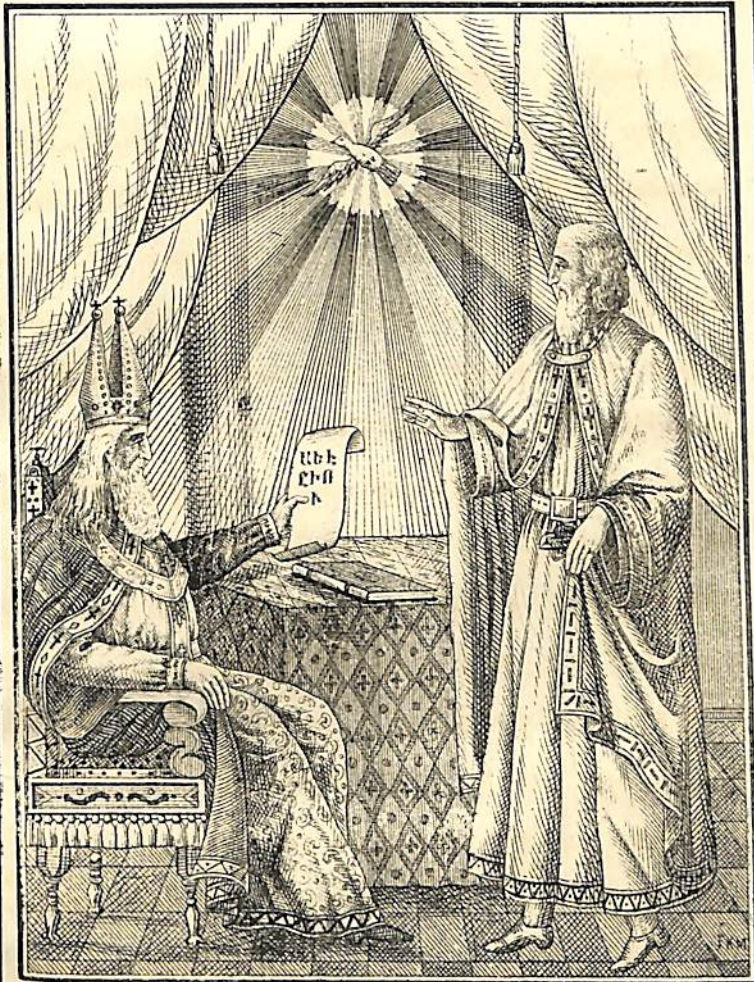
ներէն ումնք անճնական թշնամութիւն
ունենալով խոսքովու հետ, ցնուտ մամ
բաստանութիւն արին Շապհոյ, որ իբր
թէ խոսքով ապագամբի իրաւել, զար
սից իշխանութենէն պատահի Շապտ
շապտ զօրքով իւր Արտաշիր որդին պա
տերաւմիս յուղարկեց ի տէրտարով նա
խարարաց կողմանէ օգնութիւն չդոնե
լով հարկադրեցան անձամբ Արտաշիր
մօտ գնալու, որ բանին իսկութիւնը
հասկացընէ իրեն, սակայն Արտաշիր ա
ռանց հեռն անդամ տեսնուելու չըզ
թայակապ Անյոյ ընդ իւր յուղար
կեց զինքը, և խոսքովու յաւանդեալ
եզրայրթ թաղաւորեցուց Հայոց վերայ:
առաւ միկա՞ միկան ցամայ տալա
մանաբնա՞ն ցնտան իոյն իոյն, ալ
առ չից. զո գրճն ցլա՞: Եւ իոյն ի
յաղաղամ սնուառն՞ մա գնն միկան

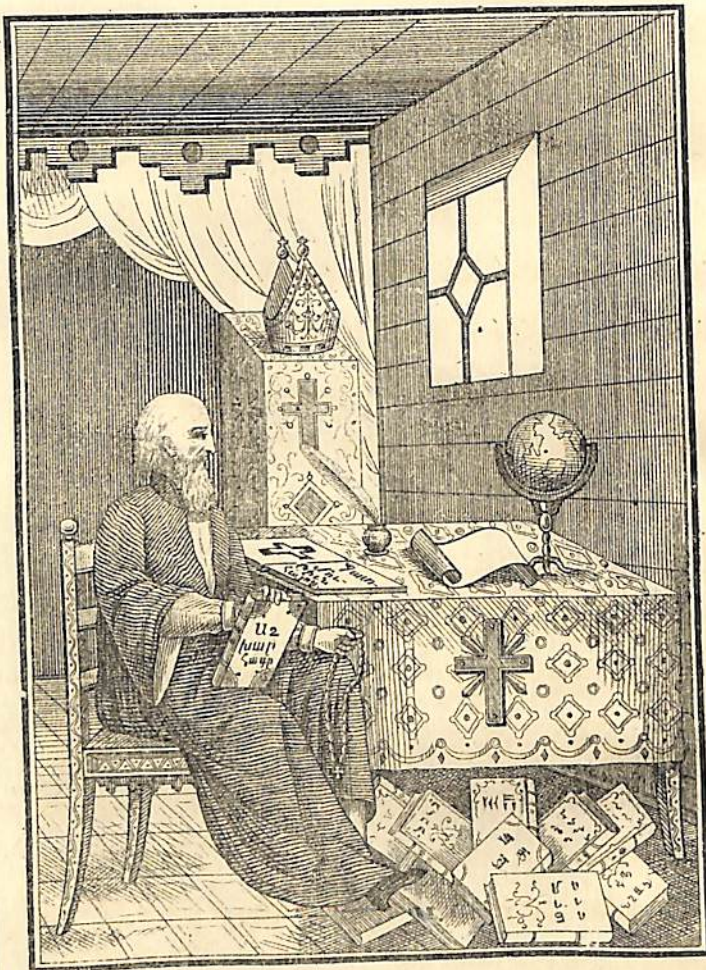
ԱՌԱՐՀԱԳՈՒՆ ԵՒ Ս. ԹԱՐԴՈՒՆԻՉԻ.

ԴԱՍ ԻՔ.
 Սահապապի և Նարա գործերը.
 Սահապապի թագաւորը ուսումնա-
 նապի, հանդարտ ու խոհեմ բնաւորու-
 թիւն ունենալով՝ խաղաղութեամբ ու
 խելացի կերպով կարգաւարեց մեր Հայ-
 աստան աշխարհը: Սա Պարսից Արման
 թագաւորին հետ մտերմութեամբ վար-
 ւելով՝ այնչափ օրրելի եղաւ նորա, որ
 Արմանա Սահապապին հաճոյանալու
 համար՝ սորա խոսքով եղբայրն Անյուշ
 բերդէն հանեց ու Պարսկաստանի մէջ
 մեծ պատուով պահեց: մարմ զմաւոնա
 Սահապապի ժամանակ Ս. Սահակ
 և Ս. Սեորոբ զխոնական ու ազգանք
 եկեղեցականները տեսնելով ազդին խա-
 ղաղութիւնը և թագաւորին ուսումնա-
 սիրութիւնը՝ Հայոց ճշմանագրերը հնա-
 բելու աշխատեցան, որով Ս. Սեորոբ

մեծամեծ դժուարութեանց յաղթելէն
վերջը՝ երկնային տեսիլքով հայկական
նշանադրերը գտաւ: Նա առաջին ան-
գամ Սողոմոնի առակաց զիբը թարգ-
մանելով՝ երբ ըստ ամենայն մասանց
յաջողած գտաւ իւր ձեռնարկութիւնը,
Սամուսատ քաղաքէն: Հայաստան դար-
ձաւ. և Սամշապուհ՝ սրբոյն Սահա-
կայ հետ միացած՝ Մեսրոբայ ձեռքով
դպրոցներ քացաւ ու հայ մատենա-
դրութեան ոսկեղարին հիմունքը ձգեց:
Նոյն դպրոցներու աշակերտաց մէջէն
անուանի եղան մեր երանելի թարգմա-
նիչները, որոց համար ժամանակի պատ-
միչները „տրամախոհք, քաջուշեղք,
փափկավանդք, երկարողիք, կատարեալ
և ամենայարմար“ անունները կուտան:
Սոցա թիւը խորենացին վաթսուէր,
կասէ, յորոց մեզի հասածներուն ա-

Ս. ՅԵՆԱԿ ԵՒ Ս. ՄԵՍՐՈԲ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԷ:

Ս. ՄԱԳՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ.

նունները գլխաւորապէս սոքա են . Ղևոնդ
Երէց Վանանդեցի, Եղիշ Կողբացի, Արեւ-
Յակէբ Պաղնացի, Յակոբ Եկեղեցացի, Ար-
շակ Երթուհի, Մակեա Խորենացի, Մաթէրէ
Վերթաւուր, Գաւին Անյաւր Քեւեռեայ, Գիւր Կա-
թողիկոս, Յակոբ Մանրաւուն, Եղիշէ, Գալաթ
Փարպեցի, և այլն, որք ըստ մեծի մա-
սին Եդեսիա, Աեսարիա, Աղեքսանդրիա,
Եթէք, Հռովմ և Տիւղանդիոն բաղադ-
րները ճանապարհորդելով ու կրթուելով,
ամեն տեղ արժանաւոր պատիւ ու մե-
ծարանք գտան և ժամանակին զիտուն-
ներուն մէջ հռչակաւոր եղան:

Իսկ Ս. Մաւհապուհ թաղաւորեց
բանակ մէկ տարի . և իւր հեռաւոր
գործունէութեամբ ընդ մեր անուանի թա-
ղաւորաց կարգն անցաւ:

Ս. Մաւհապուհ մեղեմնոյ առաջաւոր
ընդ մեր անուանի թաղաւորաց կարգն
անցաւ:

ԴԱՍ ԻԳ.

Լսաւ զ. Ե. Բէ. Եւ իւրեանց Բազմաորէնէն
վերջաւաւ.

Առամշապուհէն յետոյ՝ իւր Եր-
տաշէս որդին տակաւին փոքր լինելով՝
դարձեալ խորով թագաւորեց երկրորդ
անգամ, որ մէկ տարիէն վերջը մեռաւ:

Խոսարովի մահուանէն յետոյ Յազ-
կերտ ուղելով որ Հայերը կրակապաշտ
անէ, իւր Հապուհ որդին թագաւորե-
ցուց Հայոց վերայ. բայց նորա այն չար
դիտաւորութիւնը յառաջ չքնաց, վասն
զի քիչ ժամանակէն Յազկերտ հիւան-
դացաւ ու մեռաւ. իսկ Հապուհ երբ
Պարսկաստան գնաց որ հօրը թագաւո-
րութեան ամփոփ ժառանգէ, արքուն-
նեաց սպասաւորներէն սպանուեցաւ:
Նոյն միջոցները նախարարք Հապհոյ

մահը լսելով՝ նորա թողած զօրաց վե-
րայ վաղեցին ու լաւ կոտորած անելէն
յետոյ փախուցին Հայաստանէն. բայց
Պարսից Առամ թագաւորէն վախնալով
շուտով ցրուեցան և իւրեանց բերդերը
քաշուեցան: Եւ Խոսարովի տեղ թագաւորեց Հայոց
վերայ Առամ, որ մեր աղգը բաւական
նեղելէն յետոյ՝ երբ տեսաւ թէ առանց
մէկ դիւի չկրնար Հայաստանի սովորա-
կան հարկը ժողովել, նախարարաց հետ
հաշտուեցաւ ու Առամշապհոյ որդի
Երաշէն երկրորդ Հայոց վերայ թագաւորե-
ցուց, որ տասնևութ տարեկան լինելով՝
դժբաղդաբար թոյլ ու անհոգ կեանք
տնցուց. ուստի և նախարարներէն օմանք
ուղեցին ինդրել Առամէն, որ Հայոց
թագաւորութիւնը վերցընէ ու տեղը
մէկ Պարսիկ մարզպան դնէ: Եւ Խոսար

Նոցա այս անմիտ խորհրդոյն ընդ-
դիմացաւ Սուրբն Սահակ և շատ աշ-
խատեցան նախարարաց միտքը փոխել,
որոյցեալ կենան իւրեանց աղգակիր ծան-
դիտաւորութենէն, բայց նոքա իւրեանց
տգիտութենէն աչքերնին մութ կոխած,
բանի տեղ չդրին սրբոյն աղաչանքը:
Եյս պատճառաւ մահաւ Սուրբն նախա-
րարաց խնդիրքը լսելով՝ Պարսկաստան
կանչեց Ս. Սահակն ու Երտաշէսը: Ահի-
ջինս թէև Ս. Սահակայ պտշտպանու-
թեամբը ինքզինքն արդարացուց, բայց
Սուրբն Հայոց թագաւորութեան այն-
պիսի դիւրին կերպով վերցուելը իրեն
ձեռնադու տեսնելով՝ զՍ. Սահակը բանտ
դրաւ, զԵրտաշէսն ալ աքսոր յուղար-
կեց, որ երեք չորս տարի ապրելէն վերջը
մեռաւ որով Երչակունեայ հզօր թա-
գաւորութիւնը 580 տարի տևելէն յե-

տոյ՝ Քրիստոսի 428 թուականին մեր
անմիտ նախարարաց խնդրանքը վեր-
ջացաւ:

Ս Ա Ր Զ Պ Ա Ն Ը

ԴԱՍ ԻԴ.

Ս. Եհիհրշապահ և Ս. Կարանանց պատերազմը:

Երչակունեայ թագաւորութիւնը
վերցուելէն յետոյ Հայաստանի կառա-
վարութիւնն անցաւ Պարսից թագաւո-
րէն յուղարկուած այլեայլ իշխանաց
ձեռք, որք մաշկած (փոխարքայ) կա-
սուէին, և որոց ամաջինը Ս. Եհիհրշապահն
եղաւ: Սա բնութեամբ խաղաղատէր և
ազնիւ մարդ լինելով՝ շատ լաւ կառա-
վարեց Հայաստանը տասնևչորս տարի:
Յետ որոյ Յաղկերտ՝ Հայոց սիրտը
շահելու համար՝ Սիւնեայ Ս. Կարանանց

նով փառասէր, անկիրթ ու ազգա-
եաց իշխանը դրաւ մարդպան, որ իբրեւ
հայ՝ փոխանակ ազգին ուրախութեանն
ու երջանկութեանը առիթ լինելու,
Հայաստանի թշուառութեանցը մեծա-
պէս պատճառ եղաւ. վասն զի նորա
անմիտ խորհրդովը Յազկերտ հրաման
հանեց որ Հայք իրեն զօրք տան. որ-
պէս զի կարողանայ ազգին երևելի դօ-
րավարները հեռացընել ու մնացածները
դիւրաւ արեւապաշտ անել. ուստի և
Հայերը խորհուրդ արին ու Յազկերտին
անհաւատարմութեան կասկած չտալու
համար՝ նախարարաց ու քահանայից
հետ մէկտեղ բաւական զօրք յուղար-
կեցին Պարսկաստան: Յազկերտ երկու
տարի Հոնաց դէմ պատերազմելէն վեր-
ջը՝ երբ չկարողացաւ յաղթել՝ Պարս-
կաստան դարձաւ ու սկսաւ յորդորել

և ստիպել նախարարներուն որ արեւա-
պարշտ լինին: Նախարարները դէմ
կեցան Յազկերտի, ոմանք ևս իւրեանց
զօրացը հետ նահատակուեցան, ինչպէս՝
Վալէգին, Երուզ Գնոնի ու Մանածէնը Ուշու-
նի: Միւս նախարարներուն ևս շատ ստի-
պեց Յազկերտ, բայց չկարողացաւ նոցա
մտքի հաստատութիւնը խախտել:

Նախարարաց Պարսկաստան եղած
ժամանակը Յազկերտի կողմանէ Պէշ-
պու-հ անունով մէկ մարդպան եկաւ. Հայ-
աստան, որ Հայերը դարձընելու հա-
մար շատ նեղութիւններ տուաւ նոցա.
բաց յայնմանէ՝ Յազկերտ հրովարտակ
գրեց ամենայն Հայոց հրամայելով որ
կամ թղթոյն պատասխանը տան և
կամ Պարսից կրօնքն ընդունին: Եւ
պատճառով Յովսէփ կաթողիկոսը ազ-
գին միաբանութեամբը հրավարտակին

աղղու պատասխանը գրեց և թաղա-
ւորին հրամանը քաղցրութեամբ մերժեց:

Եյն պատասխանին վերայ Յազկերտ
խորամանկութեամբ հրաման գրեց որ
աղղին մեծամեծ նախարարները Պարս-
կաստան երթան, որոց տեղ հասնելուն
պէս՝ իսկոյն բանտ դնել տուաւ զերէնք,
ու սկսաւ ստիպել որ կամ հաւատքնին
ուրանան ու իրենց առաջին պատուոյն
հասնին և կամ մահուան դատապար-
տուին: Նախարարները տեսնելով որ իւր-
եանց մեռնելէն վերջը Հայաստան բոլո-
րովին ոտքի տակ պիտի երթայ, առ ե-
րեսս կատարեցին թաղաւորին հրամանը,
երկրպագութիւն արին արևու և շատ
մոգերով Հայաստան դարձան:

Հայր մոգերուն գալը լսելով՝ իսկոյն
Սուրբ Ղևոնդի և Նորա հետ միացած
քահանայից առաջնորդութեամբը մոգե-

րուն վերայ վազեցին և ի նոցանէ շա-
տերը մեռցնելով ու վերաւորելով մնա-
ցածները հալածական փախուցին Հայ-
աստանէն:

Եյնուհետև վարսկաս-
տանի մէջ առ երեսս միայն ուրացել
էր քրիստոնէութիւնը. եկաւ Յովսէփ
կաթողիկոսին ոտքն ընկաւ ու թողու-
թիւն խնդրեց իւր ականայ ուրացու-
թեանը: Վարսկ, որ օրտանց ուրացած
էր, չուզեց որ մոգերը հեռանան Հայ-
աստանէն, ուստի ստույթեամբ համո-
զեց քահանաները, որ նոյն միջոցին
դէմ չկենան մոգերուն, որպէս զի Յազ-
կերտին առջև յանցաւոր չլինին, ու
յետոյ իւր թէ կամաց կամաց դուրս
հանեն զիրենք:

Վասակայ այն խորհուրդին վերայ
նախարարները թէև ի սկզբան համո-

զուեցան, բայց վերջը տեսնելով որ հետ-
զհետէ կրակապաշտութիւն կհաստա-
տուի Հայաստանի մէջ ու Վասակ Պար-
սից հետ միացած չարիք կհասցընէ Հա-
յոց, վրան վազեցին՝ Պարսիկները փա-
խուցին ու զՎասակը բռնեցին. բայց
նորա սաստիկ աղաչելուն ու աւետարա-
նով երդուելուն համար՝ նորէն ազատ
թողուցին զինքը:

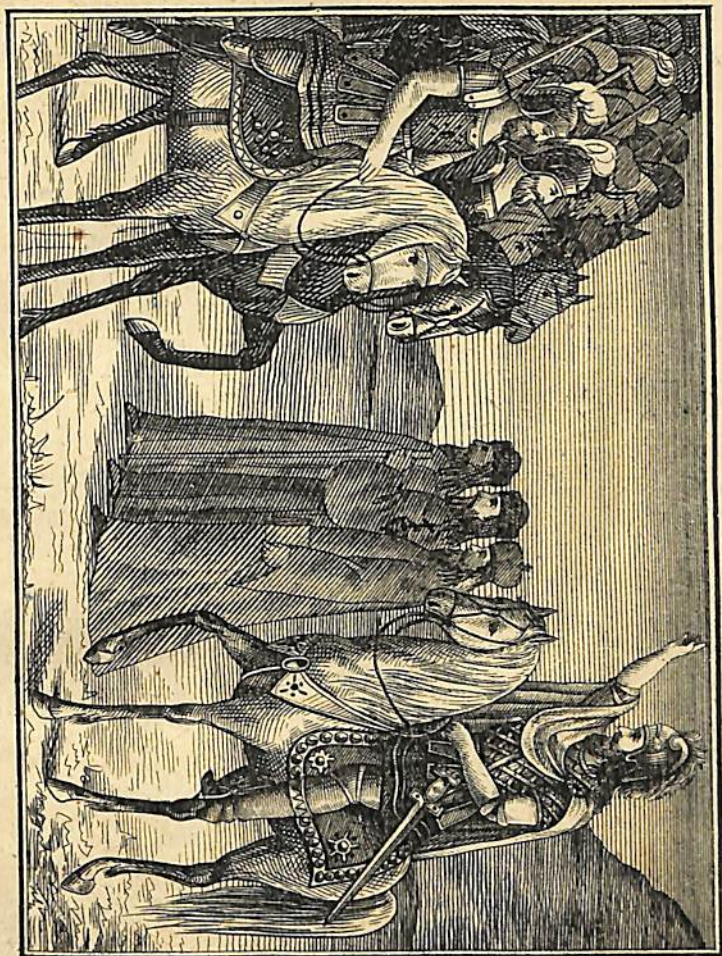
Յազկերտ կուգէր արեւապաշտ անել
նաև Աղուանից ազգը, զորս դարձընելու
համար շատ մոգեր յուղարկեց նոցա
երկիրը. բայց Աղուանք Պարսից դի-
մադրել չկարողանալով՝ Հայերէն օգ-
նութիւն ինդրեցին, որով Հայք հարիւր
հազարի չափ մարդիկ՝ ժողովեցան Հա-
հայիվան քաղաքը և երեք գունդ բաժ-
նեցին բոլոր զօրքը, այսինքն՝ առաջին
գունդը, որ Պարսից դէմ պիտի կենար՝

Ներշապուհ Արծրունի յանձնեցին, երկրոր-
դը՝ Վարդանի տուին, որ Աղուանից օգ-
նութիւն գնաց: Իսկ երրորդ գունդը
Վասակի յանձնեցին, որ զՀայաստանը
պահպանէ:

Վարդան Աղուանք երթալով՝ Պար-
սից զօրքը փախուց, մոգերը ջարդեց,
կրակատունները կործանեց ու համար-
ձակ քրիստոնէութիւնը պաշտել տուաւ
այնտեղ: Սա մինչդեռ այնպիսի քաջու-
թիւններով Հայաստանի փառքը կա-
ւելցընէր, անզգամ Վասակը՝ հաւատքն
ուրացած՝ նորէն սկսաւ եկեղեցիներն
աւրել ու կրակապաշտութիւն մտցընել
Հայաստանի մէջ, որ Վարդան լսելով
իսկոյն Հայաստան դարձաւ, և Վասա-
կայ ու նորա հետ ուրացողներուն մեծ
ջարդ տուաւ:

Յաղկերտ Արղանայ արածները ըս-
տելով՝ Մկրտչէն անունով պարսիկ սպա-
րապետը յուզարկեց շատ զօրքով, որ
դայ պատերազմը լմնցրնէ:

Հայք այս պատերազմի ժամանակ
Արղանայ հրամանաւր վաթսուն հա-
զար հոգի ժողովեցան և պատերազմի
պատրաստուեցան Շարայր գիւղին մեր-
ձակայքը՝ Տղմուտ գետին մօտ: Պատե-
րազմն սկսուելուն պէս՝ թէպէտ մեծ
քաջութիւններ արին Արղանանք, բայց
երբ Արղանը քաջութեամբ դարնուե-
լով մեռաւ, Պարսիկները յաղթեցին
Հայոց, որով այն օրուան մէջ հաւատքի
և հայրենեաց վերայ մեռնող քրիստո-
սազէն զինուորաց թիւը 1037 հոգւոյ
հասաւ. իսկ Պարսից կողմանէ 3544
հոգւոյ (451).

Պարսիկները յաղթեցին Հայոց (451).

Իսկ Սասակ իւր համադրեացը
ամեն տեսակ չարիք հասցընէլէն յետոյ՝
Հայերը արեւմտաշտ անել չկարողանա-
լու պատճառաւ՝ յանցաւոր գտնուեցաւ
Յագկերտի առջև, որոյ հրամանաւն իսկ
Սասակայ իշխանութիւնն ու հարստու-
թիւնը կողոպտուեցաւ ու ինքն ալ
բանտ դրուեցաւ, յորում սոսկալի հի-
ւանդութեանց երթարկուելով՝ յետին
խեղճութեան մէջ որդնտուելով մեռաւ։

բանտը կենալէն վերջը Շահապի իշխանին աղաչանքովը բանտէն ազատուեցան, և Յազկերտի մահուանէն յետոյ նորա Պերող որդւոյն ութը տարի ծառայելով՝ Լտրվշնասպ մարզպանը Հայաստան գալու ժամանակ՝ զերենք ևս հետը մէկտեղ մեր հայրենիքը բերաւ:

Եւ յի միջոցները Ահաճան, որ մեծին Արդանայ Հմայեակ եղբոր մեծ որդին էր, իրեն քաջութեամբն ու խոհեմութեամբը սիրելի եղած էր Պարսից մեծամեծներուն ու Պերողայ: Երբ Պարսկաստան գտնուող ազգուրաց նախարարները նախանձեցան և չարախօսութիւններ արին նորա վերայ, Ահաճան իմացաւ որ ի դո՛ւր տեղը պիտի մատնուի անօրինաց ձեռքը, ինչպէս իրմէ առաջ շատ նախարարներ, ուստի և իսկոյն իրեն քովի Հայերուն հետ մէկտեղ Պար-

սից բանակէն զատուեցաւ և Լտրվշնասպայ զօրաց վերայ յարձակելով բաւական մարդ ջարդեց. յետ որոյ Հայք իւրեանց մարզպան ընտրեցին զՍահակ Խաչրահունի և ընդհանուր սպարապետ կարգեցին զՍահակ Ստեփանեանը:

Պերող Ահաճանայ ամստամբութիւնը լսելով՝ Լտրվշնասպայ ձեռքը շատ զօրք տուաւ ու դարձեալ Հայաստան յուղարկեց, ապսպրելով որ Ահաճանը կենդանի բռնեն: Բայց քաջն Ահաճան Սահակունին հետն առած՝ իւր սակաւաթիւ զօրքը Պարսից զօրքը ջարդեց ու զԼտրվշնասպ մարզպանն ալ սպաննեց: Պերող այս բանիս վերայ բարկանալով մէկմէկու ետեւէ երեք հազարապետ յուղարկեց Ահաճանայ դէմ, բայց Ահաճան քաջութեամբ պատերազմելով՝ (մեծամեծ կոտորածներ արաւ իւր սակաւա-

Թիւ մարդիկներովը, մինչև որ Պերոզի մահուանէն վերջը, նորա յաջորդ Վառլանունով Պարսից Թաղաւորն իրաւացի ծանաչելով Վահանայ ապստամբութիւնը՝ հետը հաշտուիլ ուզեց, և Նեիր անունով իտաղաղասէր մարդը յուղարկեց Վահանայ հետը խօսելու:

Եյս պատճառաւ Նիխոր Հայաստան եկաւ և Վահանայ հետ տեսնուելով՝ ինդրեց Թաղաւորի կողմանէ խաղաղ և հնազանդ մնալ Պարսից Թաղաւորութեանը. Վահան երեք պայման առաջարկեց, այսինքն ա) որ քրիստոնէութիւնը ազատ պաշտօնի Հայաստանի մէջ ու Պարսիկներն ամենեին չխառնուին. բ) որ արժանաւոր և հաւատարիմ մարդիկ միայն պատուոյ հասնին և գ) որ մինչև երկու կողմի պատճառները չիմացուին՝ գատառտան չըկտրուի:

Նիխոր այն պայմանները երդմամբ յանձն առաւ, և Թաղաւորը՝ Վահանայ առաջարկութիւնները գովելով՝ զինքը տեսնել ցանկացաւ, որով Վահան Պարսկաստան գնաց, մեծ պատուով ընդունվեցաւ, և Հայոց ազգին սպարապետ կարգուելով՝ Հայաստան վերադարձաւ:

Վահան իւր սպարապետութեան պաշտօնը խոհեմութեամբ և հեռատեսութեամբ կատարեց. ուստի և քիչ ժամանակէն ինքը մարդպան դրուեցաւ. Հայոց վերայ, իսկ նորա Վառլ եղբայրը՝ սպարապետ:

Վահանէն յետոյ մարդպան եղան հետզհետէ Վահանայ Վառլ եղբայրը, Բարլան պարսիկը, Սթէթ Գնունի նախարարը, Գեշապուհ պարսիկը, Վշապահիւհ, Վառլապուհ և Սեւէ Ղեկ: Վերջինս հաւատոյ կողմանէ շատնեղութիւն տուաւ Հայոց:

Եւս միջոցները Եղեկարդեցի Ստե-
սէս կաթողիկոսը Հայոց տոմարը հու-
րողելով՝ նոր թուական հաստատեց
551-ին, ուսկից սկսեալ մինչև ցայժմ
1329 տարի է։

ԴԱՍ ԻԶ.

Ստեփան Ի-էն Ռէշ Սթէպ Բազմապալ.

Սուրեն պարսիկ մարզպանին տեղն
անցաւ Վարդան երկրորդը, որ իւր
Մանուէլ եղբոր Սուրենի հրամանաւ
սպանուելուն համար, զօրք ժողովեց
Դուին քաղաքի վերայ վազեց՝ զՍուրենը
սպաննեց, Պարսիկ զօրքը ցրուեց և
Հայաստանի կառավարութիւնը իւր
ձեռքն առաւ։

Պարսից խոսրով թագաւորը Վար-
դանայ արածը լսելով՝ երկու անգամ

զօրք յուղարկեց) Հայաստան. առաջին
անգամը յաղթուեցաւ, բայց երկրորդ
անգամը յաղթող գտնուելով՝ Վարդան
Կ. Պոլիս փախաւ, ուր օգնութիւն առա-
նելով Յուստինիանոս կայսրէն՝ դար-
ձեալ Պարսից դէմ ելաւ. սակայն եր-
կու կողմէն շատ կոտորած անելէն յե-
տոյ նորէն Պարսից ձեռքը մնաց Հայ-
աստանը, յորում դարձեալ պարսիկ
մարզպան մի դրուեցաւ Միհրան անու-
նով, որ Սուրենի պատմութենէն խրա-
տուելով՝ 15 տարի խաղաղութեամբ
կառավարեց Հայաստանը։ Միհրանէն
յետոյ Յունաց օգնութեամբը Հայոց
կառավարութիւնը ձեռք առաւ Մու-
շեղ Մամիկոնեանը, բայց լսելով որ Խոս-
րով դարձեալ զօրք պիտի յուղարկե-
ր զօրք Հայաստան, և ինքը ձերութեան
պատճառաւ պիտի չկարողանայ Պարսից

դէմ ելնել, իւր Ալահն (որ քաջութիւններուն համար՝ զայլ Ալահն կասուէր) ազգականին ինդրեց, և սա պատերազմն իւր վերան առաւ, յորում իբրեւ հաւատոյ պատերազմ՝ յոյսն Աստուծոյ վերայ դրած՝ զարմանալի խորամանկութեամբ ու ճարտարութեամբ վեց հազար պարսիկ կոտորեց իւրեանց Միհրան և Ալարշիր զօրագլուխներուն հետ։ Խորամանկութեամբ ասինք, վասն զի Ալահան մարդ յուղարկեց Միհրանայ՝ խոստանալով որ զՄուշեղը Պարսից կմաստնէ թէ որ իրեն տան Տարոնոյ երկիրն ու Մուշեղայ հարստութիւնը։ Միհրան իսկոյն հաւանեցաւ, և Ալահան Միհրանայ մօտ գնալով՝ 4000 Պարսիկ զօրք առաւ որ երթայ Մուշեղը բռնէ։ Այն զօրաց հետ երբ Ալահան խարձ գիւղը հասաւ, 50 հոգի թողուց այնտեղ և

մնացեալը (1)ձ քաղաքը յուղարկեց, ապսպրելով այս 50 զինուորաց որ երբ ինքը մարդ յուղարկէ իրենց իւր նշանովը՝ պատերազմին յաջողութեանը համար, իսկոյն Միհրանին իմացընեն ու անկէց ուրիշ զօրք առնելով իրեն գան։ Յետոյ (1)ձ քաղաքի զօրացն ալ պատուիրեց որ զէնքերը հազուստներուն տակը պահելով՝ բարեկամական կերպով քաղաք մտնեն, և երբ ինքը նշան տայ՝ անինայ կոտորեն զիրենք։ — Այս կերպով քաղաք մտցուց այն զինուորները, և ինչպէս որ առաջուց որոշած էր, այն տներուն մէջ բաժնեց զիրենք, ուր պահուրտած սպառազէն Հայերը՝ Պարսից ներս մտածներուն պէս՝ վրաները կվաղէին ու կը խղդէին։ Այն զինուորներն այս կերպով կոտորելէն յետոյ, Ալահան մարդ յուղարկեց այն 50-ին

որ շուտով երթան 2000 հոգի ալօգ-
նութեան բերեն, որոց մինչև գալը՝
Պարսիկ զօրաց Տագուստները քաղա-
քացւոց հագցուց, ու քաղաքին մուտ-
քին վերայ կարդաւ շարել տուաւ, յիւ
երբ այն 2000 Պարսիկները մօտեցան,
հրաման տուաւ պարսկազգետ (հայդի-
նոսորներուն) որ յաղթական փող վար-
նելով քաղաքը մտնեն, որով այն 2000
հոգին ալ ուրախութեամբ ետևներէն
քաղաք մտան, և Հայերը դիրենք մէջ
առնելով չարաչար կոտորեցին: Յետոյ
Սահան Սիհրանայ քով զնաց և մէկ
ուրիշ խորամանկութեամբ մնացեալ եր-
կու հազարն ու Սիհրանը սպաննեց: Եւ
որովհետև Սահան Սիհրանայ ատենաւ
դպիրն սպաննելէն յառաջ՝ Սիհրանայ
բերնեն թուղթ գրել տուած էր Պարսից
Վարչիւր զօրավարին որ 3000 զօրք

առած՝ երեք օրէն իրեն դայ առանց
ուշանալու: Վարչիւրը եկաւ: Սահան
ալ պարսկազգետ Հայ զօրքերովը դի-
մացն ելաւ, և նոցա անպատրաստ գրտ-
նուած ժամանակը՝ բոլորը թրէ անցը-
նել տուաւ, յորոց հազիւ թէ 40 հո-
գի փախչելով ազատեցան, և զնացին
եղած կոտորածը խոսրովու պատմեցին:
Եւս բանիս խոսրովը բարկացած՝ թէ-
պէտ առաջինէն աւելի զօրք տուաւ
Սիհրանայ Սիստանի հօրեղօր ձեռքը
և Սահանայ դէմ ուղարկեց, բայց Սա-
հան՝ իւր քաջութիւնն ու կենդանի
հաւատքը զէնք ու օգնական առնելով
երեք չորս անգամ սաստիկ ջարդ տա-
լով Պարսից՝ փառաւոր յաղթութիւն-
ներ արաւ, յետագոյն այն անընդհատ
պատերազմներէն տկարացած՝ ցանկալի
մահուամբ մեռաւ: Գոյ Միջառն:

Սահանայ տեղն անցաւ իւր Սէբաս-
 օրդին՝ որ հօրը քաջութեանցը
 ժառանգորդ եղաւ, Պարսից դէմ ան-
 պարտելի քաջութեամբ պատերազմելով՝
 նոցա չորս նշանաւոր զօրավարներն սպան-
 նեց և ուրիշ շատ քաջութիւններ արաւ,
 որոց համար Բագրատունի կոչուեցաւ:

Սմբատէն յետոյ երկու հայ մարզպան-
 ներ եղան, այսինքն Դաւիթ Սահա-
 ւորդի, Սմբատ Բագրատուն-
 ւոյ որդին, որք յիշատակի արժանի
 գործ մի չարին, և որոց ժամանակ Հայք
 հետզհետէ տկարանալով Հագարացիք
 (Երեւելի) ևս սկսան Հայաստանի վերայ
 վազել:

Եյս նոր բարբարոսաց դէմ պատե-
 րազմեցան Թեոփորոս Ուլտանէն ու Սահա-
 ւորդի, ու թ հաղար զօրքով: Սոցա
 հետ միացաւ, դժբաղդաբար, Սահուռ
 Լնձեացին իրեն զօրքովը, որ պատե-

րազմի ժամանակ երկչոտութեամբ ու
 վաւուրութեամբ թշնամեաց կողմն անցնե-
 լով՝ իւր ազգայնոց դէմ պատերազմե-
 ցաւ՝ որով Հագարացիք Հայոց զօրա-
 վարներն իւրեանց զօրաց հետ ջարդե-
 լէն յետոյ՝ Հայաստանի ներսերը վա-
 ղեցին ու մեծամեծ փառանք հասուցին
 բնակչաց: Դուին քաղաքի մէջ ևս
 տառներկու հազար մարդ կոտորեցին,
 և այլևայլ տեղերէ երեսուն հինգ հազար
 հօգի ժողովելով գերի տարին Դամասկոս:

Եյս սոսկալի կոտորածէն յետոյ
 Ներսէս երրորդ կաթողիկոսին միջնոր-
 դութեամբ՝ Յունաց Կոստանդ կայսրը
 կիւրապաշատ նշանակեց Սարազմիւրոց
 Բագրատունին, որ առաջ մարզպան էր,
 և որ մէկ տարիէն յետոյ մեռնելով՝
 տեղն անցաւ իւր որդի Սմբատը: Սա-
 կայն շատ ժամանակ չանցած՝ Հագա-
 րացիք նորէն Հայաստանի վերայ վա-

Սա Յունաստանի, Փոքր Ասիոյ և Պարսկաստանի տիրելով՝ Յունաստանէն Արտեմիս, Հերակլ և Ապոլլոն կողմէն արձանները բերաւ Հայաստան, և Պարսից թագաւորն իւր երկրորդն անելով՝ իւր անուանումն ու պատկերովը ստակ կոխել տուաւ Պարսկաստանի մէջ։ Չնայելով որ Արտաշէս այնքան քաջ էր, շատ ցաւալի վերջ ունեցաւ նա։ Վասն զի իւր զօրաց մէջ յանկարծակի խռովութիւն ծագելով՝ սպանուեցաւ։ Արտաշէսէն յետոյ թագաւորեց Տիգրան երկրորդը, որ իւր Արտաշէս հօրը պէս աշխարհակալութեանց սէր կոպելով՝ ապստամբ Յոյները վերստին նուաճեց, Ասորեստանեայց դէմ պատերազմեցաւ ու նոցա Սելենէ թագուհին սպաննեց, այլ և Լարուս ստղեմի տիրեց, ուր շատ զօրաց հետ Վանք զօրաւ փախը թողուց։ Ետոյ Միհրդատայ պատճառաւը (որ Արտաշէս առաջինը Պոնտոսի կուսակալ դրած էր)՝ Հռովմայեցւոց հետ պատերազմելով՝ Տիգրան ոչ միայն իւր նախագահութիւնը Պարսից տուաւ, այլ և քիչ ժամանակէն Լարուսադէմն ևս Հռովմայեցւոց ձեռքն անցաւ։ Տիգրանին յաջորդեց իւր որդին՝ Արտաւազդ առաջին, որ պատերազմի հմուտ թիւն չունենալով՝ Հռովմայեցիք շատ քաղաքներ առին ձեռքէն։

Այցա տեղն անցաւ Արշամ, որ Պարսից Արշէզ թագաւորին օգնութեամբ Հռովմայեցիքը Հայաստանէն քշեց և Ասորւոց երկրին մէկ մասը նորէն ձեռք ձգեց։ Այս պատճառաւ Արշէզ վերին Հայոց տիրեց՝ իսկ Արշամ՝ Ստորին Հայոց, ևս և Ասորւոց մէկ մասին։

Արշակէն յետոյ թագաւորեց իւր Արգաթ որդին, որ քաջութիւններէն զաւելանալով էր յոյժ աշխարհիս մէջ իրրեւ առաջին քրիստոնեայ թագաւոր։ Ուստի և իրաւամբ արժանի Քրիստոսի տուած այն երանիին, որ Արգաթու թղթոյ պատասխանին սկիզբը զրեց ասելով. «Լորանի՛ իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս, իրրեւ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս»։ — այսինքն. Լորանի՛ այն մարդուն, որ իմ հրաշքները չտեսած՝ կհաւատայ ինձ։

Արգաթէն յետոյ թագաւորեցին Անանէ և Սանատրուկ, որ երկուքն ևս նորէն կառապաշտ եղան։ Լեւեսոյ պալատը նորոգելու ժամանակ՝ Անանէի վրայ մէկ սիւն ընկաւ ու մեռուց զինքը։ Իսկ Սանատրուկ քրիստոնէից դէմ հալածանք հանելով՝

²⁰ Վերին Հայք — Սելէս, Արշէ, Փոնտոս, Ռոմ, Իւնիոն և Տայք։ Իսկ Ստորին Հայք — Արշէ, Տայք, Հայք, Արշէ, Տայք, Միտ, Կարթայ, Պարսիստան, Վարդանիս և Արտաշէս — իւրաքանչիւր։

(Թաղէնս առաքեալն ու Ս. Սանդուխտ Բայր (որ
իւր աղջկին էր) մեռցընել տուաւ : Ինքն յաւր 34
տարի թագաւորելն վերջը՝ որտի դնացած ժամա-
նակ նեոտէ զարնուելով մեռաւ : Եւ զքեզ գոմէ
Յետոյ թագաւորեց Երեւանի երկրորդ, որ
Արշակունեաց ցեղէն էր : Սակ թագաւորելուն
պէս՝ բոլոր Սանատրիոյ ցեղը մեռցընել տուաւ,
բաց ի Արտաշէսէն, որ Սմբատ Բաղրատունոյն
ձեռքովը Պարսկաստան փախաւ, և յետոյ Պարսից
օգնութեամբը Հայաստան դարձւաւ զԵրեւանդն, ըս-
պանեց : Յետոյ երբ Արշակ թագաւորը պատե-
րազմի ելաւ, Արտաշէսը յաղթեց, և նորա Սաթեն
արքայորդին դերի տրաւ : Բայց երբ նորա Սաթինի
քոյրն եկաւ աղաչեց, Արտաշէս զՍաթինիլ թա-
գուհի արաւ Հայոց և Արշակ Սաթեն արքայ-
որդին դերութենէ ազատեց :

Արտաշէսէն յետոյ թագաւորեցին Արտաւադդ
երկրորդ, Տիրան առաջին և Տիգրան երրորդ, որք
նշանաւոր դործ չունեցան : յետոյ թագաւորեց Վա-
ղարշ, որ Վաղարշաւանք շինեց, Վարդգէսա-
ւանք պարսպապատ անելով՝ Վաղարշապատ կոչեց,
և Սարմատացոյց պատերազմին մէջ մեծ կոտորած
անելէն վերջը մեռաւ :

Սէթէն Խոսրով — Բագաւորէն ինչ Արշակունեաց
Բագաւորութեան վերջնապէս :

Սէթն Խոսրով Վաղարշայ որդին էր, որ
բաջ, քաղցրաբարոյ և հայրենասէր էր : Սա իւր
հօր սպանութեան վեճին առնելու համար՝ Սար-
մատացոյց վերայ վազեց, սաստիկ կոտորած արաւ և
բոլոր ժողովրդէն հարիւրէն մէկ պատանդ տուաւ :
Հռովմայեցոյց Անտոնինոս կայսեր պատերազմի ելած
ժամանակը յաջող զիմադրութիւն արաւ և նորա
զօրաց շատը կոտորելով փախստական դարձուց : Եւ
և Պարսից Արտաշէս թագաւորը Պարսկաստանէն
հալածեց : Իսկ Խոսրով Պարսից թագաւորը Անակ
անունով մէկը յուղարկեց Հայաստան, որ եկաւ
խաղախութեամբ ինքզինքը բարեկամ ձեռաց
Խոսրովու, և մէկ օր որտի ելած ժամանակը սպան-
նեց զինքը : Եյս պատճառաւ հայ զենաւորները Ա-
նակն ու նորա ընտանիքը բռնելով՝ կտոր կտոր արին
զերինք, բաց ի մէկ տղայէն, որ իւր Սոփիա ծծմոր
Սեպուրիա փախցընելովն ազատեցաւ, և յետոյ մեր
ողզի Ղուսաւորիչն եղաւ :

Խոսքովու մահուանէն վերջը Արտաշիր իսկոյն եկաւ Հայաստանի տիրեց ու Խոսքովու որդւոցը կուտորեց, բաց ի Տրդատէն ու նորա Խոսքովիդու խաքոյրէն, որ փախչելով աղատեցան: Տրդատը Հռոմ գնաց ու 27 տարիէն վերջը Հռովմայեցի զօրաց հետ Հայաստան դարձաւ և վերստին ձեռք բերաւ իւր հայրենի ժառանգութիւնը: Յետոյ Հայաստանը այլազգի թշնամիներէն աղատելով՝ իւր տէրութեան ներքին բարեկարգութեանցը պարասպեցաւ, Վրիստոնէից դէմ, — որ Թադէոս և Բարթողոմէոս առաքելոց քարոզութեամբ (39—48) շատցած էին Հայաստանի մէջ, — մեծամեծ հալածանք հանեց, մինչև որ նոյն կրօնից մեծ քարոզիչ ու արժանապէս Հայաստանեայց Առաքաւորիչ կոչուած անձին երկնային զօրութենէն յաղթուեցաւ, և իւր բոլոր ժողովրդոցը հետ մկրտուելով քրիստոնեայ եղաւ: Յետոյ Առաքաւորիս թագաւորին Վրիստոսի հաւատալը լսելով՝ Առաքաւորիչ հետ մէկտեղ ուրախակցութեան գնաց Հռոմ, ուսկից դառնալէն յետոյ Պարսից և Հիւսիսային ազգաց զօրքը հալածեց Հայաստանէն, և ապա ինքզինքն աղօթքի տալով՝ Առաքաւորչայ ճգնաբանը քաշուեցաւ, որ քիչ ժամանակէն մեռաւ:

Տրդատէն մինչև Առաքաւորչ թագաւորեցին Խոսքով երկրորդ, Տիրան երկրորդ, Արշակ երկրորդ,

Պարսի, Առաքաւորչ, Արշակ երրորդ, Առաքաւորչ երկրորդ և Խոսքով երրորդ, որք ընդհանրապէս իւրեանց թուլութեամբ, փառասիրութեամբ, ու կարճատեսութեամբը Արշակունեաց թագաւորութեան անունն արատաւորեցին: Խոսքովու տեղն անցաւ իւր Առաքաւորչ եղբայրը, որ իւր աղօթասիրութեամբն Արշակունի թագաւորաց մէջ գովելիներէն մէկն եղաւ. փան պի սուրբ Սահակն ուսուրբ Մեսրոբը Առաքաւորչէն ձեռնադրութիւն գանելով՝ հայերէն տառերը հնարելու աշխատեցան, ու դպրոցներ բանալով ազգին ուսումնական կենդանութիւն տուին: Բայց մեղք որ Առաքաւորչոյ մեռնելէն վերջը Հայաստանը դարձեալ անկարգութեաց երթարկուելով՝ քիչ ժամանակէն Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացաւ:

Արշակունեաց թագաւորութենէն վերջն իշխեցին Հայաստանի՝ նախ Պարսից թագաւորներէն յուղարկուած մարզպաններ (428—632), յետոյ Յունաց կոյսրներէն նշանակուած Հայ կիւրապաղաւորներ (632—693) և ապա Հազարացւոց ամիրապետներէն կարգուած ոստիկաններ (693—859):

Պարսիկ մարզպանաց ժամանակ եղաւ Աւրդանանց պատերազմը՝ Պարսից Յաղկերտ թագաւորի անիրաւ հրամանին դէմ, որ բռնութեամբ

լով՝ խնդրեցին որ Հայոց Թագաւոր
դնէ զԱշոտը: Ամիրապետը նախարարաց
խնդիրքը կատարելով՝ արքայական Թագ
և ծիրանի յուզարկեց Աշոտին, որ Յու-
նաց Վասիլ կայսրը լսելով՝ մէկ Թագ
ևս ինքը պարգևեց:

Աշոտ իւր Թագաւորական պաշտօնը
նախանձելի խոհեմութեամբ կատարեց.
նա իսկոյն Հայոց առաջուան զինուո-
րական ու քաղաքական կարգերն ու կա-
նոնները նորոգեց, հիւսիսային ապստամբ
ազգերը հետզհետէ նուաճեց, ինչպէս
նաև Գուգարացիքն ու Ուտեացիքը:
Յետոյ Առն կայսեր հետ սերտ բարե-
կամութիւն հաստատելու համար Առ-
տանդնուպոլիս գնաց, ուսկից վայելուչ
պատուով Հայաստան դարձաւ. և Շիրակ
գաւառին մէջ ծանր հիւանդանալով՝
71 տարական հասակին վախճանեցաւ,

քսանեւեց տարի իշխանութիւն անելէն
ու հինգ տարի Թագաւորելէն վերջը:

Աշոտի տեղն անցաւ իւր որդին
Սեփարուհին: Սա Թագաւորական ա-
թոռը Բագարանէն Շիրակաւան փո-
խադրելով՝ քաղաքը պայծառացուց և
Ս. Փրիւն եկեղեցին կանգնեց, յորում և
Թագաւոր օծուեցաւ Գէորգ կաթողի-
կոսէն: Ամբատ իւր հօրը պէս քաղցրա-
բարոյ լինելով՝ Հագարացոց ամիրա-
պետէն ու Յունաց Առն կայսրէն Թագ
ու ոսկեզարդ հագուստներ ընդունեցաւ:
Հայաստանի փառացը վերայ նախան-
ձող ու մեր երկրին խաղաղութիւնը
վրդովող այլազգիներուն դէմ պատեզ-
մեցաւ ու մեծամեծ քաջութիւններ ա-
նելով՝ Արշակ և Յուսէպոս ոստիկաններուն,
Միջագետաց Մարտի սպարապետին և
Եգերացոց (Չերքէզաց) Ասորիներին Թա-
գաւորին յաղթեց:

Մմբատայ այս յաղթութիւններէն վերջը դժբաղդաբար դարձեալ մէկ նոր խռովութիւն ծագեց Հայաստանի մէջ. վասն զի Գագիկ Արծրունին՝ որ Մմբատայ քեռորդին էր և Աստուրականի իշխան, թագաւորէն ինդրեց որ Նախիջևան քաղաքն իրեն տայ՝ իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն. բայց որովհետեւ թագաւորն իւր ձեռագրովը՝ Մմբատ Միսակեանին²¹ ընծայած էր Նախիջևան, խոստացաւ մէկ ուրիշ քաղաք տալ իրեն: Գագիկ այս բանիս վերայ թագաւորին հետ աւրուեցաւ, զնաց Յուսուփին հետ միաբանեցաւ և սկսաւ զանդատել Մմբատայ զովանաց մասին: Յուսուփ ալ Հայոց մէջը երկպառակութիւն ձգելու մտքով՝ զԳագիկը թաղաւոր դրաւ. Աստուրական աշխարհ

²¹ Այս Մմբատ Միսակեանը՝ Գագիկ Արծրունց քեռայրն էր:

հին, որով Գագիկ նախարարներէն շատը իւր կողմը որսալով՝ Մմբատայ դէմ սլատերազմեցաւ և երկու կողմէն մեծամեծ կոտորած եղաւ: Այս բանէս օգուտ քաղելով՝ Յուսուփ Գագիկ Արծրունուն հետ միացած՝ Մմբատայ դէմ ելաւ, որոց կողմն անցան նաեւ նախարարաց շատերը. և Մմբատ անօգնական մնալով՝ Գուգարաց երկիրը փախաւ, ուր բաղմաթիւ զօրք ժողովելով՝ իւր Աշոտ և Մուշեղ որդւոցը յանձնեց, որ Յուսուփի դէմ երթան: Բայց մեղք որ Մմբատայ որդիքը մինչդեռ մեծամեծ քաջութիւններով թշնամեաց յաղթելու վերայ էին, Սևորդիները²² տիրանենգութեամբ թշնամեաց կողմն անցան, և Մմբատայ զօրքը հարկադրուեցան

²² Սևորդիքը՝ Հայոց առանձին տոհմ էին Ռուսեաց աշխարհին մէջ, որ իւրեանց Սև կոչուած պապին անունովը Սևորդի անուեցան:

փախչելու, որով Յուսուփ առանց դը-
ժուարութեան տիրեց Հայաստանի:

Այսուհետև Սմբատ տեսնելով որ
ամենայն կողմանէ անօգնական մնացած
է, իւր սակաւաթիւ մարդիկներովը կա-
պոյտ ամրոցը քաշուեցաւ. իսկ Յու-
սուփ՝ երբ տեսաւ որ իւր զօրքը բերդի
մարդիկներէն ջարդուելու վրայ են, նոցա
տեղը՝ հայ զօրքերը յառաջ քաշեց, ո-
րով Սմբատ Հայոց մէկզմէկ չկոտորե-
լուն պատճառաւ՝ անձնատուր եղաւ
Յուսուփին, երդմունք առնելով անկից՝
որ իրեն անձին զնա աչանէ:

Սակայն քիչ ժամանակէն Յուսուփ
իւր երդումը ստելով՝ անտանելի չար-
չարանք տուաւ Սմբատայ հաւատքէն
խախտելու մտքով, բայց նա վեհանձնու-
թեամբ ընդդիմանալով՝ 24 տարի թա-
ղաւորեցէն վերջը՝ 914 թուականին հա-

ւատոյ և հայրենեաց համար սրբու-
թեամբ նահատակուեցաւ Գողթն գա-
ւառի Արնջակ ամրոցին դիմացը:

Այս սոսկալի դիպումէն վերջը Յու-
սուփ իւր բովի ապստամբ հայ նախա-
րարաց բազմութիւնը տեսնելով՝ վախ-
ցաւ, ու ոչինչ պատճառներով մէկ մասը
յայտնի կերպով սպաննել տուաւ, միւս
մասը խեղդամահ արաւ, և աւելի նշա-
նաւոր մասը թունաւորելով մեռուց,
զօրս Գագիկ Արծրունի, տգէտ ու փա-
ռամու հակաթոռ թագաւորը տեսնե-
լով՝ զղջացաւ իւր արածներուն վերայ,
և վախնալով որ մէկ օր ինքն ալ այն
նախարարաց սոսկալի վախճանին վի-
ճակուի, յարմար միջոց գտաւ և իւր
Գուրգէն եղբորը հետ Վասպուրական
աշխարհը փախաւ²³: Յետ որոյ Յու-

²³ Գագիկէն յետոյ Վասպուրականի մէջ թագաւորեցին հետզհե-
տէ իւր որդին Աշոտ Գեղիկի՝ 16 տարի, յետոյ որա փոքր եղ-

սուփ ամենայն կողմանէ միամտելով՝
Պարսիկ պահապաններ թողուց Հայ-
աստանի մէջ, և ինքը բաղմաթիւ գե-
րիներով Պարսկաստան դարձաւ:

ԴԱՍ Լ.

Աշու երկրորդ և Աքա.

Սմբատ առաջնոյն յաջորդեց իւր
որդի Աշոտը, որ իւր հօր սոսկալի մահը
լսելով՝ իսկոյն վեց հարիւր մարդով Յու-
սուփի թողուցած պահապան զօրաց
դէմ ելաւ, ու սաստիկ կոստրած անե-
լով՝ Հայաստանէն հալածեց. այլ և
զանազան տեղեր մեծ ջարդ տալով՝

բոլոր Համազասպ Ապուստոլ 19 տարի. Համազասպին յաջորդեցին իւր
երեք տղայքը՝ Աշոտ, Գուրգէն և Սենեքերիմ: Վերջինս սկիւթացոց
բռնութիւններէն ազատուելու համար՝ 1021-ին Վաղարշապատէն Յունաց
սուաւ և տեղը Սեբաստիոյ դաւառն առաւ Յոյնիքէն: Սեբաստիոյ մէջ
Սենեքերիմն յաջորդեցին Ասողմ և Աբուսապ, որոց մահուանէն յետոյ
1080-ին բոլորովին վերջացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը:

Թշամեաց սիրտը վախճեց, և այս-
քաջութիւններուն համար Աշու խաչ
ասուեցաւ:

Հայք Աշոտոյ քաջութիւնները տես-
նելով՝ այլևայլ կողմերէ եկին քովը
ժողովեցան, և 915-ին իւր հօր տեղը
Թագաւորեցուցին: Բայց մեղք որ քիչ
ժամանակէն Հայաստանի խաղաղու-
թիւնը վրդովելով՝ նախարարներէն ու-
մանք դարձեալ սկսան մեկմեկու հետ
կռուիլ, ու մինչև Թագաւորին դէմ
ելնելով պատերազմիլ, որով Յուսուփ
զօրացաւ և Հայաստանի վերայ վազե-
լով՝ մեծ արիւնհեղութիւններ արաւ:

Հայաստանն այն թշուառութեանց
ժամանակ Յունաց Արստանդին Պեր-
փեռութէն կայսրը Հայերուն օգնել ու-
ղելով, իւր կամբը թղթով իմացուց
Յովհաննէս կաթողիկոսին, յորմէ պա-

տասխան առնելով՝ կայսրը զթագաւ
Հայոց վերայ, և խակոյն թէողորոս
անունով իշխանը յուղարկեց ի Հայաս-
տան, որ եկաւ թագաւորն ու կաթո-
ղիկոսը Կոստանդնուպոլիս հրաւիրեց:
Գնաց Մշոտ քանի մի նախարարաց
հետ և մեծ սիրով ընդունուեցաւ կայս-
րէն, ու քիչ ժամանակէն՝ մեծամեծ
պարգևներով ու շատ զօրքով Հայաս-
տան դարձաւ:
Յաւալին այս է, որ մինչդեռ Մշոտ
Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, Յու-
սուփ ոստիկանը վախնալով որ Մշոտ
Յունաց օգնութեամբը իրեն չմնասէ,
սուտ բարեկամութիւն ձեացուց, և
Հայոց մէջ երկախառակութիւն ձգելու
համար Մշոտ երկաթի հօրեղօր որդին
թագաւորեցուց՝ որ Մշոտ Բուհաւոր ասուե-
ցաւ. այս պատճառաւ դարձեալ խոռ-

վութիւն ընկնելով Հայոց մէջ, երկու
հօրեղօր որդիք՝ իբրեւ երկու օտարա-
ծին թշնամիք սկսան մեկմէկու դէմ
կռուիլ: Պատերազմը սաստկացաւ և
երկու կողմէն սաստիկ կոտորած եղաւ,
մինչև վերջապէս Յովհաննէս կաթողի-
կոսը մեծ դժուարութեամբ հաշտեցուց
զիրենք:
Այս հաշտութենէն յետոյ Մշոտ
նախ՝ Գուգարացուց դէմ պատերազ-
մեցաւ, — զորս Սասակ և Մշոտ Գըն-
թունի վերակացուներն իւրեանց հետ
միացնելով՝ ապստամբել էին թագա-
ւորէն, — և կրկին նուաճեց զիրենք:
Երկրորդ, Մշոտ Բուհաւորին դէմ, —
որ Մշոտ երկրորդի Գուգարաց երկիրն
եղած ժամանակը հաշտութեան պայ-
մանին դէմ՝ զնացել էր Սաղարշապատի
շրջակայքն եղած թագաւորական զիւ-

ղերն ու ապարակները իւրեան գրաւել էր, — և քաջութեամբ յայտնաւանկից: Երրորդ, Ռոտեացւոց Սովսէս վերակացուն ղէմ, — որ նոյնպէս ապստամբել էր Աշոտէն, — և զոր բռնեց Աշոտ, կուրացրնելէն վերջը իշխանութենէն զրկեց, և նորա տեղը Եմրամ իշխանը նշանակեց, որ ուժեղութեանը համար Յիկկոչուէր: Զորրորդ, իւր եղբայր Աբասին ղէմ, — որ Աշոտ երկրորդի փառացը նախանձելով՝ գնաց իւր աներոջ (Ափիաղաց Գուրգէն իշխանին) հետ միացաւ և կուղէր զԱշոտը սպաննել որ տեղը թագաւորէ: Աշոտ իմացաւ իւր եղբոր դաւաճանութիւնը, շատ զօրքով Ափիաղաց երկիրը մտաւ և մեծ աւերմունք արաւ, մինչև որ Ապսակ Սիւնի (Աշոտի հօր քրոջ որդին) իշխանին միջնորդութեամբը պատե-

րազմը դադրեցաւ: Հինգերորդ, Յուսուփի Բըշը իշխանին ղէմ, — որ իմանալով թէ Աշոտ Նըսր ոստիկանի յարձակմունքէն Սեանայ կղզին փախել է, զօրք ժողովեց ու Աշոտի վերայ գնաց. բայց արիասիրտ Աշոտը՝ բանի տեղ չըդնելով՝ թշնամեաց բազմութիւնը, 10 նաւով ու 70 սպառազէն մարդով այնպիսի կոստորած արաւ, որ Բըշը իշխանը ամօթով յետ դարձաւ: Եւ յետոյ Այո կերպով ճհա Աշոտ Բըշին յաղթելէն վերջը՝ երբ տեսաւ որ հեռոհհետէ խաղաղացաւ Հայաստան, դարձաւ իւր թագաւորութիւնը ձեռք առաւ ու հաշտութիւն արաւ իւր Աբաս եղբօրը հետ. բայց մեղք որ այն խաղաղութիւնը չկարողացաւ վայելել, այլ իւր անդադար պատերազմներուն պատճառաւ հիւանդացաւ ու 14 տարի թագա-

ւորելէն վերջը մեռաւ: Աշոտ իւր քա-
ջութեանցը համար չ'ահալահ²⁴ կոչուեցաւ
այլազգիներէն: Աշոտ առաջնոյ տեղն անցաւ իւր
եղբայր Աբաս առաջին, որ թագաւորելուն
պէս ամբողջ Վարս փոխադրեց և պա-
տերազմները դադրեցրնելով Հայաստանը
խաղաղացուց: Եւորա ժամանակը շատ
տեղեր երևելի շինութիւններ եղան, ե-
կեղեցիներ ու վանքեր աւելցան, որոց
մէջ ծաղկեցան Յովհաննէս Վանական,
Անանիա փիլիսոփայ, Գրիգոր Նարե-
կացի ու Բարսեղ Ղոնանուններով գիտ-
նական վարդապետները: Հայաստանի
միջոցով իւր Վախագաց Բեռնունով

²⁴ Հահալահ կամ արտալից արտալից կոչուելուն պատճառն այն էր
որ Աշոտ քաջ ու անուանի էր քան թէ Հայոց միւս թագաւորները, այ-
սինքն քան զԳագիկ Արշակունի որ (վասպուրականի մէջ կ'ընդգրկուէր) և
Աշոտ Բագրատ (Դուին քաղաքի մէջ), այլ և քան զՎրաց, Ափսաղաց,
Աղուանից և Եգիպտաց թագաւորները:

Թագաւորը, որ առանց պատճառի Ա-
բասայ դէմ պատերազմի ելաւ: Աբաս
զարմանալով մէկէն դեսպան յուղար-
կեց, որ իմանայ պատերազմին պատ-
ճառը. իսկ Բեր ծաղրելով պատասխա-
նեց թէ „Վարսի նորաշէն եկեղեցիդ
կուզեմ Վրաց ծիսով օրհնել տալ.
վասն զի չեմ ուզեր որ Հայոց արա-
րողութեամբն օրհնուի“: Աբաս տեսնե-
լով իւր հակառակորդին մոլի եռանդը,
պատշաճ համարեց դարձեալ մարդ
ղրկել, որ թագաւորն իւր երկիրը վե-
րադառնայ և ի զուր տեղը երկու կող-
մէն արինն չ'ընկուի. բայց երբ Աբա-
սայ առաջարկութիւնը արհամարհելով
Բեր չ'յօժարացաւ, Աբաս դիմացն ելաւ,
սաստիկ ջարդ տուաւ նորա զօրքին,
և զԲերը բռնեց Վարս բերաւ ու ծանր
շղթայի դարկած մայր եկեղեցւոյն դի-

մացը հանելով՝ «Ահա այն հոյակապ եկեղեցին որ կուղէիր օրհնել Արաց ծիսով. տես այժմ նորա փառաւորութիւնը, վասն զի շուտով աչքիդ լոյսը պիտի պակսեցընեմ» ասաց, ու իսկոյն աչքերը հանել հրամայեց, իբրեւ նորա մոլեռանդութեանը, մեծամտութեանն ու պարծենկոտութեանը արժանաւոր պատիժ:

Իսկ Աբաս 24 տարի թաղաւորեւէն յետոյ խաղաղութեամբ մեռաւ, որոյ արած գեղեցիկ շինութիւններն ու բարեկարգութիւնները երկար ժամանակ յիշատակ մնաց Հայաստանի ամենայն կողմերը:

Աշո Երրորդէն ինչ Թախարաց արշաւանքը.

Աբասայ տեղն անցաւ իւր որդին Աշոտ Երրորդ, որ իւր բարեսրտութեանն ու բարեպաշտութեանը համար Աշո Ողորմած ասուեցաւ: Սորա ժամանակ Համտուն ամիրան Հաղարացւոց ամիրայետէն ապստամբելով Հայաստանի վերայ վաղեց. բայց Աշոտ բազմաթիւ զօրքով դիմացն ելնելով՝ զՀամտունն սպաննեց ու այնպիսի սարսափելի կոտորած արաւ, որ նորա զօրքէն հազիւ քանի մի հոգի փախչելով ազատեցան:

Այս յաղթութենէն յետոյ Աշոտ ի սկզբան Անի բաղաքին ներքին պարիսպը շինեց, և ապա եկեղեցիներ ու ամրոցներ հիմնեց: Աշոտոյ բարեպաշտու-

Թեանը հետևեցաւ իւր Խորհրդով կինը, որ համեստ բնաւորութեամբն ու առաքինի վարքովը ամենուն գթառատ մայր կհամարուէր: Սա աղքատաց և հիւանդաց վերայ ունեցած խնամատարութենէն ի դատ՝ Սանահնոյ և Հաղբատայ հռչակաւոր վանքերը հիմնեց, որ մինչև ցայժմ իւրեանց հնութեամբն ու պատուականութեամբը անուանի են:

Աշոտոյ տեղն անցաւ անդրանիկ որդին Սեփակէի: Սա Անուոյ արտաքին պարիսպը շինեց, որոյ վերայ ութը տարի հազարաւոր հոգի աշխատեցան: Պարսպին երկայնութիւնը Ախուրեան կամ Արփաչայ գետէն սկսեալ մինչև Օտղկոցաձորը կհասնէր, որոյ վարը խոր խրամ փորել տուաւ ու քարաշէն և աղիւսագործ որմերով պատեց: Հիմնեց նաև Անուոյ Կաթողիկէ մայր

եկեղեցին՝ Տէրապանունով հայ ճարտարապետին ձեռքովը, և 13 տարի ամենայն յաջողութեամբ թագաւորելէն յետոյ 989-ին մեռաւ:

Սմբատայ ժամանակ ցրուեալ Հայերն Անուոյ խաղաղութիւնը լսելով՝ եկան դարձեալ իւրեանց հայրենակցաց հետ միացան, որով քաղաքին բնակչաց թիւը մինչև հարիւր հազարի հասնելով՝ Անին զանազան շինութեամբք ճոխացաւ, որպէս նաև հազար ու մէկ եկեղեցեօք պայծառացաւ, որով սովորութիւն եղաւ ուսմիաց մէջ Անուոյ հազար ու մէկ եկեղեցեաց անունովը երդնուլ:

Սմբատայ տեղն անցաւ իւր եղբայրը Վահէի աստուծոյ, որ բարեպաշտութեամբն ու աշխարհաշինութեամբը Բագրատունեաց երևելի ու գովելի թագաւորնե-

րէն մէկն եղաւ: Սորա կինը — Կա-
րաթի թագուհին լմնացուց իւր տագեր՝
(Սմբատ երկրորդի) հիմնած կաթողիկէ
եկեղեցւոյն հոյակապ շէնքը (993), իսկ
Գաղիկ Անույ մէջ նորանոր եկեղեցա-
կան և աշխարհական բարեկարգութիւն-
ներ անելով՝ իւր հպատակաց վեճակը
բարւոքեց, և 30 տարի թագաւորելէն
վերջը՝ 1020 թուականին խաղաղու-
թեամբ մեռաւ:

Գաղկայ յաջորդն եղաւ իւր անդ-
րանիկ որդին Յովհաննէս առաջին, որ թէև
հանդարտ բնավորութեան տէր ու խե-
լացի մարդ էր, բայց իւր վախկոտու-
թեամբն ու անգործունէութեամբը մեծ
խղճութեան մէջ թողուց զՀայաստան՝
ոչ միայն իւր կենդանութեան ժամա-
նակ, այլև մեռնելէն վերջը, ինչպէս
որ պիտի տեսնեմք:

Սորա Աշոտ եղբայրը՝ յաղթան-
դամ ու զօրաւոր մէկը լինելով և իւր
Յովհաննէս եղբոր թուլութիւնները
տեսնելով, արհամարհեց զինքը և ա-
պրստամբութեամբ ուզեց եղբորը տեղ
թաղաւորել: Այս նպատակաւ իւր հա-
մակամները ժողովելով՝ գնաց Ասս-
պուրականի Անեքերիմ թագաւորէն
օգնական զօրք առաւ ու Անի քաղա-
քին վերայ պատերազմի ելաւ, յորում
թէև ի սկզբան յաղթող դտնուեցաւ,
բայց դեռ կռիւր չվերջացած՝ Պետրոս
կաթողիկոսը, Հայոց նախարարներն ու
Աջաց Գորգի թագաւորը մէջ մտան
ու հաշտեցուցին զիրենք, պայման գնե-
լով որ Յովհաննէսը միայն Շիրակ դա-
ւառին թագաւորէ, իսկ Աշոտ՝ իբրև
թագաւորին երկրորդը՝ Հայաստանի
ուրիշ երկիրներուն իշխէ:

Այս հաշտութենէն վերջը Աշոտ տեսնելով որ երկու կողմի նախարարները՝ անդադար մէկ թագաւորը միւսին դէմ գրգռելու կաշխատին, և որ մեծն է՝ մէկմէկու հետ ամենեւին չեն միաբանիր, Հայաստանը խաղաղացրնելու մտօք՝ որոշեց որ կերպով մի զիւր եղբայրը կորուսանէ. բայց որպէս զի նոր խռովութիւն չընկնի ազգին մէջ, մէկ օր ծանր հիւանդ ձկանալով՝ անկողնոյն քովը մէկ որոգայթաւոր մեքենայ դնել տուաւ, և երբ թագաւորը զինքը տեսնելու եկաւ, որոգայթին մէջ բռնուեցաւ ու սկսաւ աղաչել որ կենացը խնայէ:

Ապիրատ իշխանը, որ նոյն միջոցին Աշոտի մօտ էր, Յովհաննու թշուառութեանը մեղքնալով՝ կապեց զինքն ու այնպէս ձեացուց որ իբր թէ մեռ-

ցրնելու կտանի, բայց տարաւ նորէն թագաւորեցուց. որով Աշոտ ամօթէն չկարողանալով՝ Հայաստանի մէջ մնալ, Արստանդնուպոլիս դնաց, ուսկից Ասիլ կայսեր օգնութեամբը վերադարձաւ և իւր առաջին իշխանութեանը մէջ հաստատուելով՝ ինքզինքը զեղխութեանց տուաւ մինչև իւր մահը:

ԴԱՍ ԼԲ.

Ան-Մայի Թաւադայ արշաւանէն Քիւլ-Պազի
Երկրորդի Թագաւորելը.

Մեր երկրի խռովութեան համարաւ Սկիւթացուոց ականջը հասնելով՝ Յովհաննու թագաւորութեան երկրորդ տարին անթիւ բազմութեամբ Հայաստան մտան, որք Ասպուրական աշխարհէն անցած ժամանակը սոսկաիլ

արիւնհեղութիւններ արին այնտեղ, այն-
պէս՝ որ Արծրունեաց Սենքերիմ թա-
գաւորն այն զօրաւոր թշնամիներէն
կրելու չարիքը երևակայելով՝ թուղթ
զրեց Աստիլ կայսեր, և Ասապուրա-
կան աշխարհը՝ Սերաստիոյ հետ փո-
խելով՝ իւր բոլոր ժողովրդովը (որ չորս
հարիւր հազարի չափ էին) այնտեղ փո-
խադրուեցաւ:

Սկիւթացիք Ասապուրականէն անց-
նելով իւրեանց Տուղրիւ բէկ զօրավա-
րին առաջնորդութեամբը Հայաստանի
ներսերը վազեցին, և Նախիջևան,
Գուին ու Նիզ գաւառներուն վերայ
յարձակեցան, որոց մէջ շատ եկեղե-
ցիք այրեցին և զքնակիչները յուրա-
ցութիւն օտիպեցին: Եւ որովհետեւ
Ասաակ Պաշաունի սպարապետը (Գրի-
գոր մազխատրոսի հայրը) նոյն միջոց-

ները Նիզ գաւառի մէջ էր, Տուղրիւ
բունութիւնները տեսնելով՝ 500 մար-
դով այն ահագին բազմութեան դէմ
ելաւ ու մեծ կոտորած անելով ցրուեց
զերենք: Սակայն մեղք որ մինչդեռ
Ասաակ այն յաղթութեանը վերայ ու-
րախացած՝ մէկ առանձին տեղ աղօթք
կանէր Աստուծոյ, այն տեղի պահուրտած
սկիւթացիներէն զարնուելով մեռաւ:

Եյդ միջոցները երբ Յունաց տե-
րութենէն Արաց Գարգի թագաւորն
ապստամբեցաւ (որուն ձեռնառու և խոր-
հրդակից էր այս գործին մէջ Յով-
հաննէս թագաւորը) ու Աստիլ կայսրը
մեծ զօրքով պատերազմի ելնելով յաղ-
թեց նա, Յովհաննէս թագաւորն իւր
քնական երկչոտութեամբը կասկածելով
որ կայսրը իւր վերայ ևս պատերազմի
կուգայ, 1022 թուին Վետրոս կաթո-

ղեկօսը Տրապիզոն ղրկելով՝ թուղթ գրեց Սասիլ կայսեր և երդմամբ խոստացաւ Մնին բոլոր գաւառներովը կայսեր տալ, միայն թէ ինքը (Յովհանէսը) քանի որ կենդանի է՝ թագաւոր լինի, և կայսրը իրեն բարեկամ ու պաշտպան մնայ:

Սասիլ ուրախութեամբ ընդունեց Յովհաննու առաջարկութիւնը, որով պէտք եղած օգնութիւնն արաւ Յովհաննու. այլ և մեծ սէր ու պատիւ ցուցուց կաթողիկոսին: Եւ որովհետեւ նոյն միջոցը հանդիպեցաւ ջրօրհնեաց օրը, կայսրը կաթողիկոսէն խնդրեց որ Հայոց ծիսով կատարէ ջրօրհնեաց փառաւոր հանդէսը. ուստի և Պետրոս հայրապետը երբ կենաց փայտով դետի ջուրը խաչակնքեց, իսկոյն դետն իւր ընթացքէն դադրելով՝ ջուրն անշարժ

մնաց և հրաշալի լոյս երևցաւ ջուրի վերայ, որով այն օրէն Պետրոս կաթողիկոսը Պետրոս կոչուեցաւ:

Սասիլ յաջորդ Վոստանդին կայսրը մեռնելու ժամանակ մեր ազգին մեղքընալով և Մնին համար եղած անիրաւ և ապօրինի դաշնադրութիւնը տեսնելով՝ մէկ Վիրակոս անունով հայ քահանայ կանչել տուաւ ու դաշինքին թուղթը յանձնեց իրեն որ տանի Յովհաննէս թագաւորին տայ: Իսկ այն անմիտ ու ընչաքաղց քահանայն թուղթը իւր մօտը պահեց, և երբ 1034-ին Միքայէլ կայսրը թագաւորեց, տարաւ իրեն տուաւ և դրամական փոխարէն առաւ տեղը:

Եյս անարժան քահանային արածը պատմութեան մէջէն անհետ անելու դէպք և յաւիտենական դատապարտութեան

արժանի՝ մատնութիւն համարելու է.
վասն զի նորա այս հայրենավաճառու-
թիւնն եղաւ Ռազրատունեաց հզօր և
բարեկարգ թագաւորութեան կործա-
նուելուն գլխաւոր պատճառը:

Իսկ Յովհաննէս քսան տարի թա-
գաւորելէն վերջը մեռաւ, յետ որոյ
Հայաստան երկու ամբողջ տարի անտէր
մնալով՝ Ահաւ Սարգիս անունով Սիւն-
եաց փառամոլ ու տղէտ իշխանը զօ-
րացաւ և կուգէր Հայոց վերայ թա-
գաւորել: Նոյն ժամանակները Յունաց
Միքայէլ կայսրն իմանալով Յովհաննու
մահը, իւր դեսպանի ձեռքովը պահան-
ջեց Մինն, բայց երբ նախարարները
չյօժարացան տալ, մեծ զօրք յուղար-
կեց Մնոյ բնակչաց վերայ: Եւ թէպէտ
Հայ զօրաց պատրաստականութեամբն
ու անակնկալ յարձակմունքովը Յոյները

յաղթուեցան, սակայն Ահաւ Սարգիսը
շատ բանի մէջ գաղտնի կերպով ձե-
ռնտու եղաւ նոցա, որպէս զի կայսեր
հաճոյանալով թագաւոր դրուի Հայոց
վերայ:

Եյն ժամանակը Պահլաւունեաց
Վահրամ անունով խոհեմ ու հայրենա-
սէր սպարապետը՝ Սարգսի արածները
տեսնելով՝ Գրիգոր մաղիստրոսին հետ
մէկտեղ յորդորեցին զնախարարները,
և Սարգսէն ծածուկ Պետրոս կաթո-
ղիկոսի մօտ զնացին ու միաբան հա-
ւանութեամբ՝ Յովհաննու առաջնոյ եղ-
բօրորդի Գազիկը թագաւորեցին (1042),
որ բաղմատեսակ կատարելութիւններով
զարդարուած՝ տասնևեօթը տարեկան
պատանի էր:

ԴԱՍ ԼԳ.

Գազի երկրորդէն զնէ Բագրատունեաց Բագատունեան լեւնալը.

Գազկայ թագաւորելէն յետոյ Սարգիս իւր խարդախութիւններէն վախնալով՝ գնաց Լ՛նոյ միջնաբերդին մէջ պահուրտեցաւ: Իսկ Գազիկ առանց երկիւղի մինակ Սարգսի մօտ գնաց ու խելացի խօսքերով համոզեց զինքը որ ելնէ անկից: Սարգիս ելաւ միջնաբերդէն ու Սուրմառի ամրոցը քաշուեցաւ. բայց երբ այնտեղ ևս իւր անհանդարտ բնաւորութեամբն սկսաւ յայտնի չարութիւններ անել, Գազիկ զինքը բանտ դրաւ, ուսկից նախարարաց անտեղի միջնորդութիւններէն ստիպուելով՝ շուտով ազատեց և դարձեալ սկսաւ բարեկամութեամբ վարուիլ հետը: Բայց յետոյ իմանալով Սարգսի տիրանենդու-

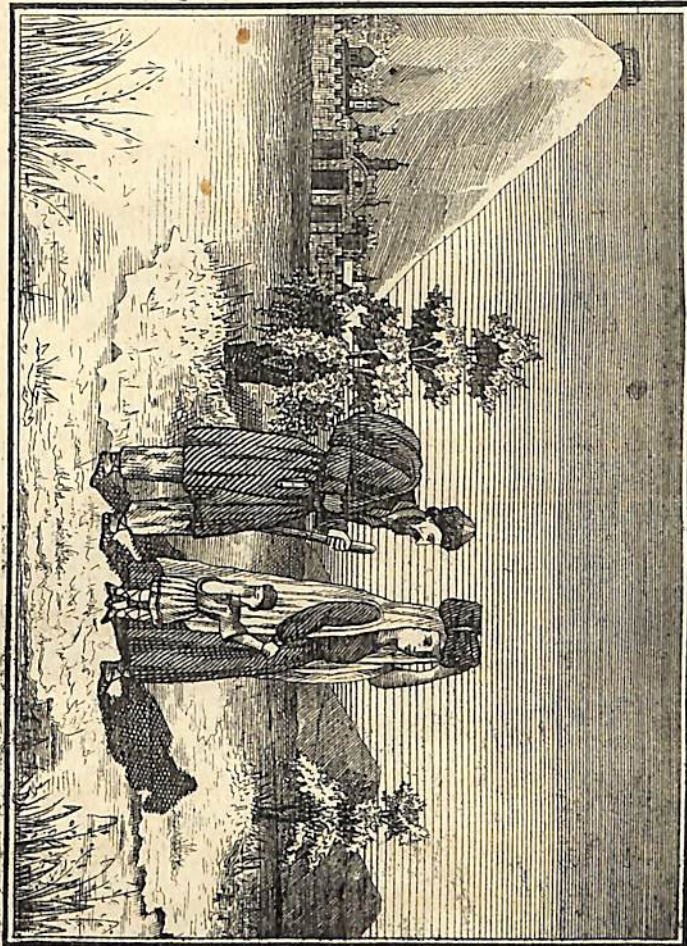
թիւնը, որ Յոյները իրեն դէմ կը զրգուէր, բռնեց զինքը և կուզէր խեղդամահ անել. բայց նա յանցանքը Գրիգոր մազիստրոսին վերայ ձգելով՝ թագաւորին աչքէն հանեց զինքը, որ այս բաներուս մէջ ամեննին չէր խառնուած. և ինքը (Սարգիսը) իւր քանի մի կուսակից իշխանաց վկայութիւններովն արդարացաւ:

Ե. յն միջոցները Սոնոմախոս Լ՛նին առնելու համար խորամանկութեամբ թուղթ գրեց Սարգսին և մեծամեծ պարգևներ տալ խոստացաւ իրեն, թէ որ կարողանայ համոզել զԳազիկ որ Լ՛նին Յունաց տայ: Սարգիս այն թուղթը առնելուն պէս՝ մտածեց ո՛չ միայն Լ՛նին, այլև նոյն իսկ Գազիկը Յունաց ձեռքը մատնել. ուստի և պատասխան գրեց կայսեր, որ սիրոյ և հաշտութեան

Թղթով՝ և Պոլիս հրաւիրէ զՎազիկ,
որպէս զի ինքը (Սարգիս) նոյն միջո-
ցին Մինն Յունաց մատնել կարողանայ:
Կայսրը կատարեց Սարգսի ցանկու-
թիւնը: Վազիկ վախնալով Մոնոմախոսի
և իւր Թնամեաց չարամտութենէն՝ ի
սկզբան յանձն չառաւ երթալ, բայց
յետոյ տեսնելով նախարարաց երդում-
ները՝ որով կ'ստատանային Մինն մինչև
ի մահ պաշտպանելու, ելաւ գնաց, ա-
ւելի հարկադրուելով՝ քան թէ համո-
զուելով:
Մոնոմախոս Վազկայ հետ ցածու-
թեամբ ու խարդախութեամբ վարուե-
ցաւ: Վասն զի թէև ի սկզբան մեծ
պատուով ընդունեց զՎազիկ, բայց
վերջը Մինն Յունաց չտալուն համար
բանտ դրաւ զինքը: Այս բանս Վեստ
Սարգիսն ու իւր անմիտ կուսակիցները

լսելով՝ Մնոյ բանալիները կայսեր յու-
ղարկեցին, որ Վազիկ տեսնելով՝ յու-
սահառեցաւ ու անձարացած Մինն Յու-
նաց տուաւ (1046):
Վազիկը Պոլսէն կայսեր ընծայած
կապաղովկիոյ Պիղու քաղաքը գնաց,
յորում սիրտը կմաշէր լսելով իւր ազգի
խղճալի վիճակը, որուն պատճառ եղաւ
իւր մատնիչներուն աններելի չարու-
թիւնները, և որով իւրեանց անձնական
չահուն ու սնուի փառացը համար
մարդկութեան օրէնքը ոտքի տակ առ-
նելով՝ ամբողջ ազգ մի գերութեան
մէջ ձգեցին:
Այսուհետև, այսինքն Ռադրատու-
նեաց Թադաւորութեան վերջանալէն յե-
տոյ Յոյները՝ Հայոց դէմ ունեցած ա-
տելութիւնը սաստկացնելով, սկսան
ամենայն տեսակ նախատինք անել մեր

աղգին, այնպէս՝ որ մինչև Կեօարիոյ
Յոյն մետրապօլիտը իւր շան անունը
Լըմէն դրաւ։ Գաղիկ այս բանս լսելով,
յարմար միջոցի կսպասէր որ այն նա-
խատանաց վրէժը հանէ. ուստի մէկ
օր իւր ծառաներովը մետրապօլիտին գը-
նաց, և մինչդեռ սեղանի վերայ էին,
Գաղիկ խնդրեց մետրապօլիտէն որ շունը
կանչէ։ Մետրապօլիտն ի սկզբան չու-
ղեց կանչել այլևայլ պատճառներով՝
բայց վերջը հարկադրելով՝ Լըմէն կանչեց,
և իսկոյն շունն եկաւ։ Գաղիկ այս ա-
նուանադրութեան պատճառը հարցուց,
և մետրապօլիտը «Պղտիկ լինելուն հա-
մար Լըմէն կասէնք» պատասխանեց։
Գաղիկ աւելի համբերել չկարողա-
նալով՝ աչք արաւ իւր ծառանե-
րուն, որք յանկարծ շունն ու Սար-
կոսը բռնեցին, մէկ պարկի մէջ ձգե-

ԳԱԼՊՈՒԼՈՒՄ Ի ՀԱՅՐԵՆՈՒԹՅԱՆ

ցին, և սկսան շունը ծեծել, որ կատաղութենէն այնքան խածխըծեց Մարկոսին՝ մինչև երկուքն ալ մեռան:

Իսկ Յոյները՝ Մարկոս մետրապօլիտի նախատական մահուանը վերայ իրաւամբ կատաղելով՝ սաստիկ վրէժխընդրութեամբ հետեւեցան Գաղիկն սպաննելու. ուստի և մէկ օր մինչդեռ Ալիստորա բերդի պարտիզին մէջ կղքօսնուր Գաղիկ, բռնեցին զինքն ու մեռուցին (1079):

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ.

ԴԱՍ ԼԴ.

Բագրատունեաց Թագաւորութիւնն սկսաւ Արմա-
րատ Խոտտովանողն որդի Աշոտ Բագրատունի անու-
նով որդիէն, որ իւր հաւատարիմ ծառայութեամբբը
Ղազխատասի ամիրայեանին սիրելի լինելով՝ նախա-
բարները Ղազարէ կաթողիկոսի հետ միասին խնդրե-
ցին, և ամիրայեանը Թագու ծիրանի յուղարկեց
իրեն: Աշոտ խնդրով ու հաւատարմութեամբ Թա-
գաւորեց, Հայ Թագաւորաց առաջին կարգերը նո-
րոգեց, Յունաց կայսեր հետ միշտ բարեկամ մնաց
և 26 տարի իշխելէն ու հինգ տարի Թագաւորելէն
յետոյ մեռաւ:

Աշոտ առաջինէն յետոյ ութ անձինք Թա-
գաւորեցին, այսինքն՝ Սմբատ առաջին, Աշոտ երկ-
րորդ, Աբաս, Աշոտ երրորդ, Սմբատ երկրորդ, Գա-
ղիկ առաջին, Յովհաննէս և Գաղիկ երկրորդ կամ
վերջին (885 — 1046), որոց ժամանակ Հայ ժո-
ղովրդոց մէջ ատելութիւնն ու նախանձը մարդպա-
նաց ժամանակէն աւելի ծաղկելով՝ Հայաստանը

Թէև իւր քանի մի Թագաւորաց խոհեմութեամբն
ու քաջութեամբը երբեմն երբեմն բարօրութիւն
տեսաւ, բայց շատ անգամ արտաքին և մանաւանդ
ներքին թշնամեաց խռովութիւններովը սարսափելի
թշուառութիւններ կրեց, որոց հետևանքն աղաւ-
իւր Թագաւորութեան քիչ ժամանակէն կործա-
նուիլը:

Հայաստանի արտաքին թշնամիներն եղան
Պարսիկները, Յայները, Հաղարացիներն ու Թա-
թարները, որք ոչ միայն Բագրատունի Թագաւո-
րաց ժամանակ, այլ և Անին Յունաց մասնաւորէն
յետոյ ևս վեց անգամ մէկմէկու ձեռքէ յափշտա-
կեցին Բագրատունեաց մայրաքաղաքը, մինչև որ
1319-ին սաստիկ երկրաշարժին պատճառաւ բնա-
կիչները զանազան երկիրներ դադարելով՝ Անին բո-
լորովին աւերակ դարձաւ:

Իսկ ներքին թշնամիները՝ դիւսաւորացիք երկու
հոգի՝ առաջինը Արաիկոս անունով ամառլի քահա-
նայն, որ արծաթսիրութենէն աչքը մութ կոխած՝
1034-ին իւր հայրենիքը Յունաց Սիբայէլ կայ-
սեր վաճառեց. և երկրորդը՝ Վեստ Սարգիս կո-
չուած ազատ ու վառամալ իշխանը, որ խաղա-
խութեամբ մասնեց Յունաց Թէ զԳաղիկ վերջինը
և Թէ իւր հայրենիքը:

Այս ալ պէտք է տեսլ, որ Բագրատունի թագաւորաց զործերը՝ համեմատելով նոցա ժամանակի տգէտ իշխանաց տիրանենգութիւններուն ու փառամոլութիւններուն՝ մեծ քաջութեանց տեղ համարելու է։ Մեղադրանաց արժանին է միայն Յովհաննէս թագաւորը, որ իւր թուլութեամբ ժողովրդոց ներկայ և ապագայ վիճակին վերայ հոգ չտանելով՝ իւր կեանքը հանձնտուութեամբ անցընելու համար՝ մեռնելէն վերջը Անին Յունաց տալ խոստացաւ, որով սոյնքան անմեղ արեանց թափուելուն պատճառ եղաւ։

Գիտելի է նաև որ Բագրատունեաց ժամանակ Վասպուրական աշխարհի մէջ Արծրունիք կթագաւորէին, որոց վերջինը—Սենքերիմ՝ իւր շրջակայ թշնամեաց անընդհատ յարձակմունքէն յուսահատելով, 1021-ին Վասպուրականը Յունաց տուաւ և տեղը Սեբաստիա գաւառն առաւ, յորում իւր երեք (Վաւիթ, Ատուլ և Աբուսահլ) յաջորդքը նստան ընդ իշխանութեամբ Յունաց 59 տարի (1021—1080), յետ որոց բոլորովին վերջացաւ նաև Արծրունեաց թագաւորութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐ Դ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՌԻՒՆԵՆՆԵՐ

ԴԱՍ ԼԵ.

Ուրիւննէն առաջինէն ինչ Լէոն երկուրդ.

Ուրիւնեանց թագաւորութիւնն ըսկտաւ Գագիկ վերջին թագաւորի Ուրիւննէն, որ Գագիկայ հետ Պիղու քաղաքը կրնակէր։ Սա Գագիկայ բռնուելէն վերջը միտքը դրաւ որ Հայոց նոր թագաւորութիւն մի սկսէ, բայց տեսնելով որ Հայաստանի աւերակաց մէջ անկարելի է իւր դիտաւորութիւնը յառաջ տանել, իւր Աստանդ որդւոյն հետ Ալիբկիոյ կողմերը գնաց, սոյնտեղի Հայոց սիրտը հայրե-

Նեաց սիրովը վառելով իւր հետը միացուց ու քանի մի բերդերու և քաղաքներու քաջութեամբ տիրելէն յետոյ սկսաւ անկախութեամբ կառավարել ազգը (1080):

Ռուբենի տեղն անցաւ իւր որդին Արսէնի մասին, որ հօրը բարեմասնութեանցը հետեւելով՝ իւր զգուշաւորութեամբը, պատերազմական յարմարութեամբն ու խաղունի և Օշին անունով հայ իշխանաց օգնութեամբը Յունաց ձեռքէն շատ տեղեր նուաճեց և տէրութեան սահմանն ընդարձակեց: Սա իւր իշխանութեան առաջին տարին, երբ Վատինացիք՝ առաջին խաչակիր զօրքը ժողովելով՝ Նրուսաղէմը հաճկաց ձեռքէն ազատելու կերթային, ուտելեաց կողմանէ մեծ օգնութիւն արաւ նոցա, որով աղնիւ ընծաներ ու

ապստամբութիւն ստացաւ: Նորա տեղն անցաւ իւր որդին Թորոս, որ անուանի եղաւ իւր զանազան քաջութիւններովն ու յաղթութիւններովը: Պարսիկներն ու Ալիւթացիքը, որ շատ զօրքով Ալիկիոյ վերայ եկած էին, Թորոս իւր լեռն եղբօր հետ միասին զիմացներն ելաւ ու երկու անգամ մեծ կոտորած անելով՝ հալածեց զիրենք: Յետոյ Յունաց հետ պատերազմելով զանազան քաղաքներ առաւ, որոց մէջ նշանաւորն էր Լնարզարա քաղաքը, յորում իբրեւ Լստուծոյ յաջողելուն նշան՝ մէկ փառաւոր եկեղեցի շինեց Սուրբ Զօրաստանունով:

Եւ որովհետեւ Վազիկ երկրորդը՝ Մանտիլեան յոյն իշխաններն սպաննել էին, Թորոս բաւական զօրքով պատերազմի ելաւ, բայց տեսնելով որ անա-

ռիկ է նոցա կեցած Վիզիստրա բերդը, դիշերուան ժամանակ դարանի դրաւ շատ մի բաջ երիտասարդներ ու ինքը բերդին քովէն հեռացաւ: Առաւօտը երբ Մանտիլեանք տեսան որ թորոսն այնտեղ չէ, կարծեցին թէ յուսահատելով յետ դարձած է. ուստի բերդին դռները բանալով՝ սկսան համարձակ դուրս ու ներս անել, որով յանկարծ թորոսի թողած դարանակալ Հայերը նոցա վերայ վազեցին ու ձեռքերնին ընկածը կոտորեցին: Նոյն միջոցին թորոսն ալ հասնելով՝ բերդին տիրեց, Մանտիլեան երեք եղբարքը բռնեց ու հետզհետէ կոտորեց, և այնպէսով մեր ազգին վրէժը հանեց Յոյներէն:

Թորոս որդի չունենալով՝ տեղն անցաւ իւր եղբայրը Վահագն (1123), որ Մամեստիա և ուրիշ քաղաքներ առնէնէլով մինչև Տարսոն հատաւ:

Լևոնէն յետոյ թաղաւորեց իւր որդին Թորոս երէնի, որ շատ բաջութեամբ պաշտպանեց Վիլիկիան Յունաց յարձակմունքէն: Յետոյ իշխեցին նախ՝ Թորոս ապա (1168 — 1169), որ թորոսի աներն էր և ազգաւ լատին, երկրորդ՝ Թորոսի եղբայրը Սէն (1169 — 1174), երրորդ Ռուբէն՝ թորոս երկրորդի եղբոր Մտեփանէի որդին, որ մեծ խնամք ունեցաւ իւր երկրի բարեխառութեանը վերայ: Սա Տորսոնը երբ Յունաց ձեռքէն առաւ, Լամբրոնի Հեթում իշխանի հետ (որ Յունաց կայսեր կողմանէ կառավարիչ և պահապան կաբգուած էր քաղաքին) թշնամացաւ, և երկու կողմէն պատերազմ բացուելով՝ Հեթում նեղուեցաւ ու Մանտիլեայ կոմսին օգնութիւնը խնդրեց. կոմսը խարդախութեամբ բարեկամութիւն ցուցը-

նելով կոչիւնքի հրաւիրեց զՌուբէնը
 և բռնեց բանտ դրաւ: Այս պատճա-
 ռաւ իւր Լեոն եղբայրը մէկէն զօրք ժո-
 ղովեց ու պատերազմի ելաւ: Հեթում
 ճարահատեալ (հաշտութիւն) խօսեցաւ,
 որով Ռուբէնն ևս ազատեց ու բերաւ
 նորէն իւր աթոռը նստեցուց: Իսկ
 Ռուբէն 11 տարի իշխելէն յետոյ, ազ-
 գին կառավարութիւնը իւր Լեոն եղ-
 բօրը յանձեց և ինքը Վրազարկ վանքը
 քաշուելով՝ քիչ ժամանակէն սրբու-
 թեամբ մեռաւ:

ԴԱՍ ԼԶ.

Լեոն երկրորդն Քնէն էր:

Լեոն երկրորդ իւր այլեայլ կատա-
 րելութիւններովն ու Լեոնիոյ Ռոստոմ
 ամիրային յաղթելովը անուանի լինելով՝
 սկսաւ հետզհետէ իւր տէրութիւնը
 ծաղկեցընել և ընդարձակել: Սա աթո-
 ռը Տարսոնէն Սիս փոխադրեց, և քա-
 ղաքին մէջ հիւանդանոց և ուրիշ բարե-
 պաշտական շէնութիւններ անելով՝ զրե-
 թէ բոլորովին նորոգեց: Երբ խաչակիր
 զօրքը երկրորդ անգամ գումարուելով
 Երուսաղէմն ազատելու կերթար, Լեոն
 խաչակրաց սովի ժամանակ ոչ միայն
 առատ պաշար յուղարկեց նոցա, այլ
 և առանձին թղթով իմացուց իւր պատ-
 րաստականութիւնը ձեռքէն եկած օգ-

նութիւնը չինայելու, ուստի Գերմանացւոց Փրեդերիկոս կայսրը թագ խոստացաւ Լեոնին. բայց որովհետեւ կայսրը քիչ ժամանակէն մեռաւ, նորա շէնրիկոս յաջորդն ու Աղեստիանոս պապը կատարեցին Փրեդերիկոսի խոստմունքը՝ թագ և դրօշ յուղարկելով՝ որով Լեոն Սիս մայրաքաղաքի Սուրբա եկեղեցւոյն մէջ 1198 թուականին թագաւոր օծուեցաւ՝ Գրիգոր ապիրատ կաթողիկոսին ձեռքովը: Եյս Լեոնի Լատինաց հետ բարեկամութիւն անելուն համար երկու թշնամիք յարձակեցան վերան, այսինքն Իկոնիոյ և Բերիոյ ²⁵ ամիրաները, որոց Լեոն բաջութեամբ յաղթելով մեծ աւարով Արիւկիա դարձաւ:

²⁵ Իկոնիա կամ Իկոնոնը՝ Լիկայոնիոյ մայրաքաղաքն էր, այժմ Փոքր Ասիոյ գաւառներէն մէկը. իսկ Բերիան՝ Ասորոց մայրաքաղաքը, որ այժմ Հալէփ կոչուի:

Լեոն երկրորդին յաջորդեց իւր Ռաբէլ (Իլաֆէլէս) աղջիկը, որ Ենտիոքայ լատին կոմսի Փիլիպպոս որդւոյն հետ կարգուեցաւ, որ մօրը կողմանէ հայ էր. բայց երբ Փիլիպպոս երկու տարի թագաւորելէն յետոյ Սոյ հարստութիւններն Ենտիոք կրել սկսաւ, հայ իշխանները բարկացան, և մէկ օր Փիլիպպոսը Ենտիոք գնալու ժամանակ ճանապարհին բռնեցին ու Բարձրբերդի ղդեակին մէջ փակեցին, ուր քիչ ժամանակէն մեռաւ: Երկու տարիէն յետոյ Օւաբէլ Աոստանդին իշխանի շէնրիկոս որդւոյն հետ կարգուեցաւ, որ Երշակունեաց ցեղէն էր և Ռուբինեանց հետ ազգակցութիւն ունէր. ուստի և 1224 թ. մեծ հանդիսով թագաւոր օծեցին:

Եյս հեթումը իւր Աոստանդին հօրը ինկացի խորհուրդներովն ու օգնութեամբը նորանոր բարեկարգութեամբ

Արիւնիւն զարդարելով խաղաղութեամբ
կառավարեց տէրութիւնը, բայց Լեւոնիոյ
ամիրան, որպէս նաև Լամբրոնի Կոս-
տանդին իշխանը ապստամբելով պա-
տերազմի ելան, ու յաղթուեցան Հե-
թումէն: Նոյն միջոցները Եգիպտոսի
փնտուխտար ամիրան զեսպան յուղար-
կեց որ Եգիպտացւոցմէ առած քանի
մի քաղաքները յետ տայ. Հեթում
յանձն չառնելով զօրքը իւր Լեւոն և
Թորոս որդւոցը յանձնեց և ինքը Թա-
թարներէն օգնութիւն առնելու ցնաց,
բայց մինչև իւր վերադառնալը փնտուխ-
տար շատ զօրքով հասաւ Թորոսն սպանե-
նեց, Լեւոնը գերի բռնեց և Սոյո հա-
րըստութիւնները կողակտելով՝ Եգիպ-
տոս դարձաւ: Նոյն ժամանակ Եգիպտոսի
Հեթում երբոր Թաթարստանէն
դարձաւ ու ամենայն բան տակնուվրայ

եղած տեսաւ, վարձած զօրքը յետ յու-
ղարկեց և իւր որդւոց կորստեանն ու
բազմաթիւ գերիներուն համար մեծ
սուգի մէջ բնկղմեցաւ: Յետոյ իւր Լեւոն
որդին գերութենէն ազատելու համար
մեծազին ընծաներ յուղարկեց ամիրա-
յին, բայց ամիրան Հեթում Թա-
գաւորի՝ Թաթարաց խանի հետ ունե-
ցած նիզակակցութիւնը դիտնալով,
Հեթումոյ միջնորդութեամբ փոխարէն
ուզեց իւր Սղուր որդին՝ որ գերի էր
Թաթարստան: Հեթում ամենայն ջանք
ի գործ դնելով՝ Սղուրը Թաթարաց
խանէն առաւ Եգիպտոս հասուց, և
նորա փոխարէն իւր Լեւոն որդին գե-
րութենէն ազատեց, որուն և նոյն տա-
րին իւր տեղը Թագաւոր դրաւ (1269):
Լեւոն երբորդը Յակոբ կաթողիկոսի
խորհրդովն աթոռը Ախա քաղաքէն հար-

տոն փոխադրեց, ուր մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ: Աետոյ իւր հեռատեսութեամբը ազգին անցեալ և ներկայ վիճակին խորերը թափանցելով՝ ամենահարկաւոր տեսաւ ուսումնական գիտութեանց ծաղկեցնելը. ուստի և մէկէն սկսաւ ամենայն տեղ դպրոցներ բանալ, որ տգիտութեան, նախանձու և փառամոլութեան արմատները չորցնելով՝ գիտութիւն, սէր և միութիւն հաստատէ գէթ իւր ապագայ ժողովրդոց մէջ. նոյնպէս հմուտ անձանց ձեռքով նախնեաց շարադրած ու թարգմանած գրեթէ բոլոր ձեռագրերը օրինակել տալով՝ զանազան վանքեր յուղարկեց, և աշխատեցաւ որ պիտանի գրքեր շարադրուին: Չնայելով նորա այս գեղեցիկ ձեռնարկութիւններին, տգիտութիւնը դար-

ձեալ իւր ազգակործան զէնքը ձեռք առաւ, որով իւր ազգականներէն ոմանք նախանձելով Աւոնի փառացը՝ Եզիպտոսի Փնտուխտար ամիրան նորա դէմը գրգռեցին: Սակայն Աստուած, որ միշտ անմեղներուն պաշտպան է, զօրացուց Աւոնի սուրը, այնպէս՝ որ Փնտուխտար երբ ահագին զօրքով Արիւկիոյ վերայ վազեց, Աւոն զօրք ժողովելով՝ իւր Սմբատ սպարապետ եղբօրը հետ մէկտեղ թշնամեաց վերայ յարձակեցաւ, ու այնպիսի կոտորած արաւ, որ Փնտուխտար հարկադրեցաւ հաշտութիւն խօսելու: Ասկից զատ՝ Իկոնիոյ ամիրան, որ նոյն տարին երեք անգամ Արիւկիա արշաւեց, Աւոն ամեն անգամ քաջութեամբ ու խոհեմութեամբ պատերազմեց ու յաղթեց նորան. և քսան տարի ամենայն բարեմասնութեամբ թագաւորելէն վերջը մեռաւ:

գոճճ զգոճճ մարդոյաբոյա զոյ յաճճ
 ցանաւ մէջմանայ ԴԱՍԼԹ. զոյ յոգո , առա
 շեւոյ երկրորդէն մէկն Ուրբէնէանց Մարգարիտ
 ցնէր ազոս մեծան լերջանալը . յոսմի մասո
 աջմէ զոյ զառաւ Լեւոն երրորդի որդին
 էր, որ սաստիկ կրօնասէր լինելով՝ ի-
 սկզբան չուզեց թագաւոր օծուիլ. ուստի
 և չորս տարի իշխելէն յետոյ իւր եղ-
 բայր Թորոս երրորդը թագաւոր օծել տա-
 լով ինքը վանք քաշուեցաւ. բայց տես-
 նելով որ առանց իրեն անկարգութիւն-
 ները շատնալու վրայ են, ժողովրդեան
 թախանձանք զիջանելով՝ նորէն թա-
 գաւորեց ու հինգ անգամ պատերազմ
 արաւ Եգիպտացոց և Եկայանացոց
 հետ, որոց մէջ միշտ յաղթող գտնու-
 ելով՝ նախ Դամասկոսի Սուլամիշ ամի-
 րան բռնեց ու թաթարաց Կազան խաչ-
 նին ընծայեց, և ապա Եգիպտոսի Սուլ-

թան Լաշին անուամբ ամիրապետը Յաղ-
 դանի փախուց, որ վերջը հարկադրե-
 ցաւ հաշտութիւն իրօսել և չեթմոյ հետ:
 Զեթում կուսակրօն լինելով՝ իրեն
 որդեգիր առաւ իւր եղբորորդի Լեոնը,
 որ իւր ընտիր բարքովն ու խոհեմու-
 թեամբը շատ լաւ կառավարեց ազգը:
 Լեոն չորրորդէն յետոյ թագաւորեց
 և չեթմոյ եղբայրը Օն, որոյ ժամանակ
 սաստիկ երկրաշարժ եղաւ Արարատ դա-
 ւառի, Երևնեաց աշխարհի և մանաւանդ
 Մշի քաղաքին մէջ (1319), որով Զայ-
 աստանի արիւնարբու թշնամեաց ձեռ-
 քէն աղատուած շինուածոց մեծ մասը
 կործանուելով՝ բնակիչքը բազմութեամբ
 այլևայլ երկիրներ, այսինքն Պարսկաս-
 տան, Թաթարստան, Խրիմ, Եւհաս-
 տան և ուրիշ տեղեր դաղթեցին:

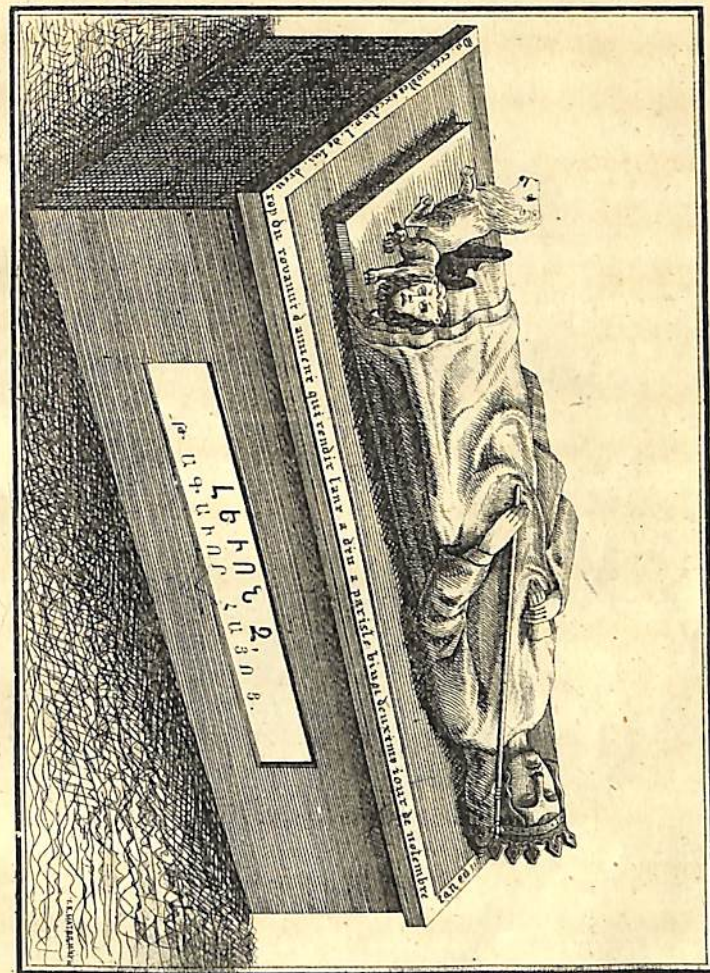
(Չինէն յետոյ թագաւորեցին) Լեոն
Տինգերորդ՝ որ (Չինի որդին էր) Լեոն
երրորդի Օլաբլուն աղջկանը տղան, այլ
և Գուիդոր և Կոստանդին, որք նշա-
նաւոր գործողութիւն չունենալով՝ պատ-
մութիւնը ճիշդ աւանդելու համար ա-
նունները միայն դրինք այստեղ:

Կոստանդինի մահուանէն վերջը երեք
տարի Հայոց աթոռն առանց թագա-
ւորի մնաց. բայց յետոյ Ուրբանոս Տինգ-
երորդ պապի խորհրդովը Լուսինեան
Լեոն վեցերորդ թագաւորեցուցին՝ տասն-
ևմէկ տարեկան հասակին, որ միայն
մօրը կողմանէ հայ էր: Սա թէև խե-
լացի ու բարեպաշտ էր և Հայոց վե-
ճակը բարւոքելու համար շատ դիտաւո-
րութիւններ ունէր, բայց Լեզիպտացւոց
սուլթանի անդադար յարձակմունքէն
ժամանակ չունեցաւ գործադրելու. ուս-

տի և նորա անթիւ զօրացը բաւական
ժամանակ դիմադրելէն յետոյ սուլի պատ-
ճառաւ անձնատուր եղաւ և իւր ըն-
տանեօքը գերի տարուեցաւ Եգիպտոս,
որով Հայոց թագաւորութիւնը բոլո-
րովին վերջացաւ (1375):
Լեոն եօթը տարի բանաւ կենալէն
յետոյ՝ Սպանիացւոց Օովհաննէս թա-
գաւորին խնդրանքը գերութենէն ա-
զատեցաւ (1382), և գնաց նախ ըն-
տանեօքը Երուսաղէմ ի շնորհակա-
լութիւն Եստուծոյ, ուր Մարիամ կինն
ու Փիննա աղջիկը թողուց՝ իրենց ու-
ղելովը, և ապա Եւրոպա անցնելով
Հռոմ գնաց, ուր մեծապէս պատու-
եցաւ Ուրբանոս Օ պապէն. անկից
Սպանիա անցաւ ու Լեզիպտացւոց դե-
րութենէն ազատուելուն համար շնոր-
հակալութիւն արաւ թագաւորին, որով

Թագաւորը Մադրիտում մեջ բնակու
 Թիւն տուաւ 1 և 6000 Փրանկ
 տարեկան ռոճիկ նշանակեց նմա : 1 և 6000
 քանի մի տարիէն վերջն ալ Գաղղիա
 գնաց, և միշտ աշխատեցաւ օգնու Թիւն
 գտնելու Հայոց Թագաւորու Թիւնը վե
 րականգնելուն համար, բայց փարիզու
 մեջ հիւանդանալով 1393-ին նոյեմբերի
 22-ին վախճանեցաւ ու վայելուչ հան
 դիսով Լեղեւոթինեան վանքին մեջը Թա
 դուեցաւ : մէ 1 Նիքասուդէս զգօծման
 մեկի Նաիդա Մ զո լոճուտ Մ միկելու
 ւո քմեզի քուրոնի դիկչրա ամեկի ա
 իոյնքնան ապուդէս ալա . 1 զիւրի
 ւոտայա սխաւմն զո քամք Նոու
 քիկնա միւրաթ Օ սոնազիս ապե
 ւիք քուրաւոյիքի ա ապմա ախմա Մ
 ւոյքէք ապմա ա իւրաւաւոյիքի
 ւոյն զանա՝ մոյլաւաւաւաւ միւրիկու
 իոյոյ միկուաւաւաւ ապա միւրիկուաւաւ

ԼԵՈՒՆ Զ, ՔԱԳԱՆՈՐ ՀԱՅՈՑ.

իոմանա Դաւիթի, յառաջ մէջոմէ Բաւոյն ցմոս
 անգլաւ ձ, մեղի բարեգումարս՝ զմասկէ զնաոսրա
 ԲԱՂՈՒԱԾԻՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՌՈՒՐԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ:

ԳԼՍ Խ.

Ուրբինեանց թագաւորութիւնն սկսաւ Ռուբէն
 անունով քաջ իշխանէն, որ Վազիկ երկրորդ թա-
 գաւորի աղջականն էր: Նա Վազիկի բռնուելէն
 վերջը՝ Կիլիկիոյ կողմերը գնաց, այնտեղի Հայերը
 քովը ժողովեց և Յունաց ձեռքէն քանի մի բերդեր
 առնելով՝ սկսաւ ինքնադուխտ տիրել բնակիչներուն:

Ռուբէնէն մինչև Լևոն Բ իշխեցին՝ Կաթողի-
 քէն արաբներ, Թարս արաբներ, Լևոն արաբներ, որք
 իւրեանց զանազան քաջութիւններով անուանի ե-
 ղան: Ի սոցանէ վերջինը Յունաց Յովհաննէս Կոմ-
 նենոս կայսրէն յաղթուելով բանտին մէջ մեծաւ:
 Լևոնի տեղին անցաւ Թարս երկրորդ, որ զարմանալի
 քաջութեամբ զարձեռն վերականգնեց Ռուբինեանց
 իշխանութիւնը, և Յունաց կայսր Տիմոթէոս
 կամուրթիւն հաստատելով՝ ազգը խաղաղութեամբ
 կառավարեց: Յետոյ իշխեցին Թադմոս Պալէկ և Սէֆ-
 որք յիշատակի արժանի պատմութիւն չըթողին:
 Սէֆէին յաջորդէն եղաւ Ռուբէն երկրորդ, որ Տար-

սոնը Յունաց ձեռքէն առաւ, Հեթում անունով
ապստամբ իշխանը հնազանդեցուց իրեն, և տէրու-
թեան իշխանութիւնը իւր Աւոն եղբօրը յանձնե-
լով՝ վանք քաշուեցաւ ու սրբութեամբ մեռաւ :

Աւոն սովի ժամանակ լատինացւոց խաչակիր
զօրացն օգնելով՝ Գերմանացւոց Հենրիկոս կայսրէն
թագ և դրոշ ընդունեցաւ և 1198-ին թագաւոր
օծուեցաւ :

Աւոնէն յետոյ թագաւորեցին՝ Օւէէլ Բու-
հուհէն, Փելլապուս և Հելմուտ արքայն, որոց վերայ
նշանաւոր պատմութիւն չկայ : Հեթումին յա-
ջորդեց իւր որդին Աւոն երրորդ, որ ազգը ուսում-
նական դաստիարակութեամբ կրթելու համար մեծ
փոյթ ունեցաւ, և հին ու աւրուած ձեռագիրներն
օրինակել տուաւ :

Աւոն երրորդէն յետոյ թագաւորեցին՝ Հե-
թում երկրորդ, Թորոս երրորդ և Սմբատ, որք
միմեանց դէմ սոսկալի անգթութիւններ արին :
Յետոյ թագաւորեց Հեթում երկրորդի որդին Աւոն
չորրորդը, որոյ ժամանակ եղած եկեղեցական քանի
մի ծէսերուն փոփոխութիւնը ոչ միայն նորա քա-
ղաքական պարսպմանցն արդէլք եղաւ, այլև իւր
և Հեթում թագաւորացօր կորստեանը պատճառ :

Այնուհետև Օշին՝ Ենարզաբա քաղաքի թա-
թար իշխանին Աւոնի և Հեթմոյ դէմ արած դա-
ւաճանութիւնը լսելով՝ նորա դէմն ելաւ, հալա-
ծեց և սկսաւ ինքը թագաւորել :

Օշինէն յետոյ թագաւորեցին՝ Աւոն հինգե-
րորդ : Աւերջինս խելացի ու բարեպաշտ լինելով՝
շատ լաւ սկսաւ կառավարել ազգը, բայց մեղք որ
ժամանակին հանգամանքը չթողուցին իւր բարի
դիտաւորութիւններն յառաջ տանելու : Ասան զի
Հագարացւոց պատերազմին ժամանակ սովի պատ-
ճառաւ անձնատուր լինելով՝ գերի տարուեցաւ
Ղազարպատոս, ուսկից եօթը տարիէն յետոյ Սպա-
նիացւոց թագաւորին խնդրանքն ազատուելով՝ Եւ-
րոպա գնաց և 1393 թուականին Փարիզու մէջ
վախճանեցաւ :

Այսպէս ահա Ռուբինեանց տէրութիւնը 295
տարի տևեց, 8 ինքնազուխ իշխանապետներ ու 16
թագաւորներ ունեցաւ և 1375 թուականին բոլո-
րովին վերջացաւ :

ՊԱՐՄԻՑ, ՏԱԺԿԱՑ ԵՒ ՌՈՒՍԱՑ ԻԾԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ጥሢ ጥሢ.

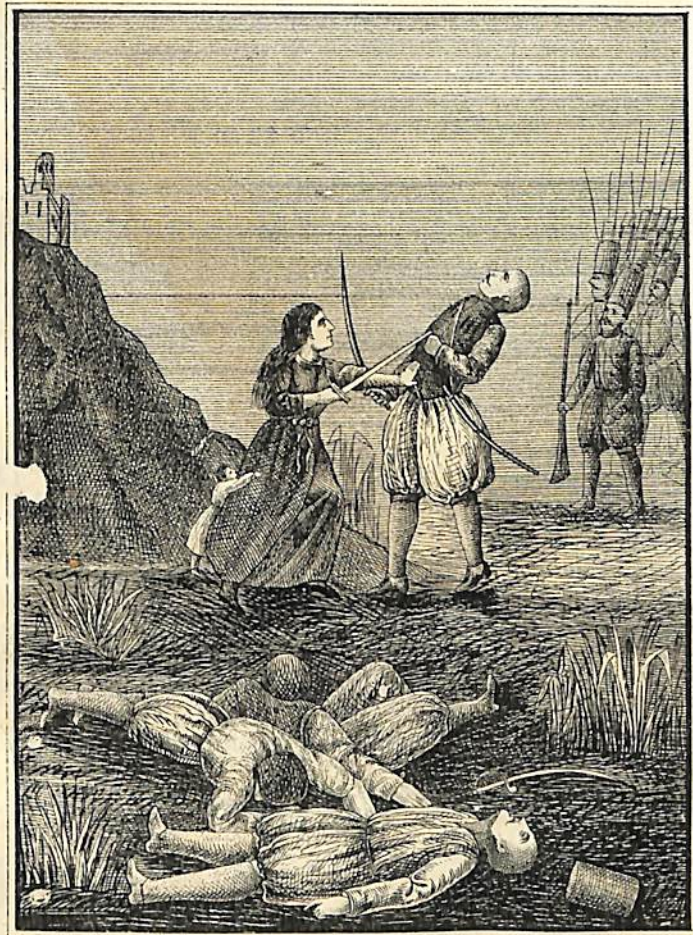
Առաջինեաց թագաւորութենէն յետոյ Վիլիկիան ի սկզբան Եգիպտացւոց և ապա Մահմէտ սուլթանի ժամանակ՝ Տաճկաց ձեռքը մնաց. իսկ բուն Հայաստանը վաղուց արդէն բաժնուած էր Պարսից և Յունաց մէջ:

1397-ին Լօգդէկ Թաթարաց Լանկ-
թամուր բռնաւորն եկաւ Հայաստան,
ուր երեք ամիս կենալով՝ բոլորովին
քանդեց ու աւերակ դարձուց, և շատ
գիրիներ ու ձեռագիր մատեաններ տա-
րաւ Սմրղանդ քաղաքը — Լանկթա-
մուրի բռնութեանց ժամանակ նշանա-
ւոր եղաւ Սմրղանդ անունով Սշեցի հայու-

հին, որ թշնամեաց անձնատուր չլինելու համար՝ ձեռքը սուր առած մեծ քաջութեամբ պատերազմեցաւ, բայց տեսնելով որ կարելի չէ ազատիլ, նախ իւր ութ տարեկան որդին սպաննեց և յետոյ ինքզինքը լեռնէն վար ձգելով մեռաւ աննման քաջութեամբ:

Յետոյ յարձակեցան Հայաստանի վերայ Պարսից Հաճութամազ (1571) և Հաջաբազ (1605) թագաւորները: Սերջինս ()սմանցւոց դէմ պատերազմած ժամանակ, Հայաստանը անմարդաբնակ թողելու մտքով 14 հազար տուն Հայ տարաւ Պարսկաստան, որք տասը տարիէն յետոյ Նոր Բուղա քաղաքը շինեցին Լսպահանայ մերձակայքը:

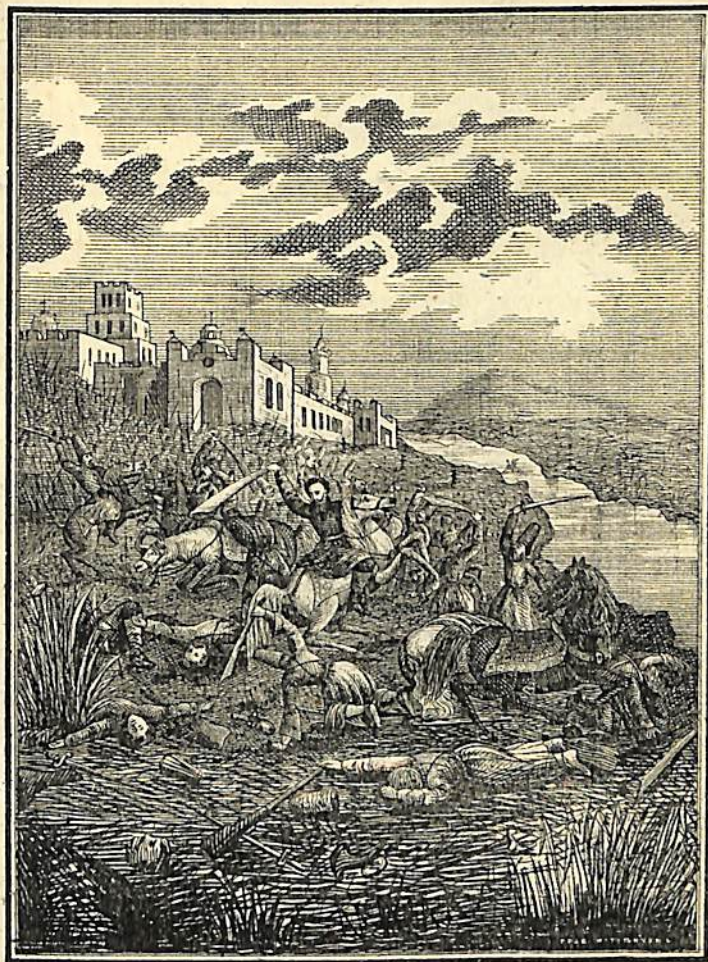
Այս սոսկալի խեղճութեանց միջոցին մեծ օգնութիւն արաւ Սիւնեաց աշխարհի Հայերուն՝ Դաւիթ անունով

ԿԱՐԻՆԷ ՄՇԵՑԻՆ.

քաջ ու խելացի սպարապետը, որ իւր
Սխիժար զինակցին աջակցութեամբը
չառ քաջութիւններ արաւ, յորոց նշա-
նաւորն այս է. երբ 1722-ին Տաճիկ-
ները 70 հազար հոգով Սիւնեաց աշ-
խարհին վերայ եկան, Ղաւիթ իւր 453
զօրականներովը բերդին մէջ ամրացաւ
և վեց օր թշնամեաց դէմ քաջութեամբ
պատերազմեցաւ։ Իրեն յաղթութեան
պալահով միջոցն էր բերդին բարձր ու
յարմար դիրքը, ուսկից իրենք դրսի
եղածները կտեսնէին, իսկ դրօշները
զիրենք չէին տեսներ. ուստի և Տաճիկ-
ները յուսահատելով՝ երբ սկսան բեր-
դին քանի մի տեղերը բարձր գործիք-
ներ զնել որ պարիսպներուն վերայ ել-
նեն, Ղաւիթ բերդին վերէն պատե-
րազմեցաւ, իսկ իւր Սխիժար օգնա-
կանը, Հալի—ձորոյ Տէր Մեհտիքն ու

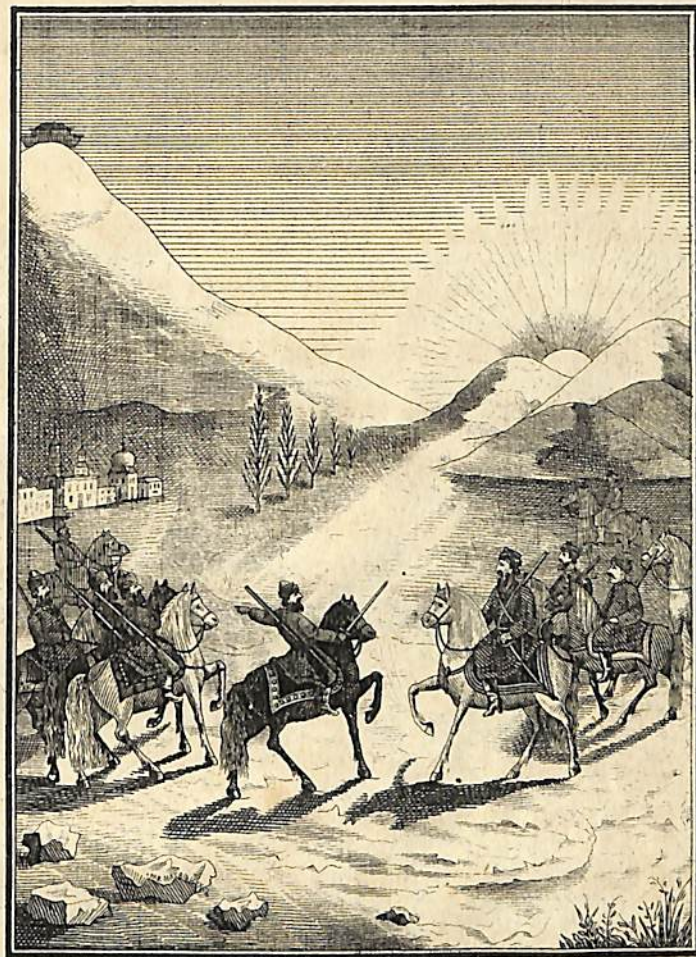
200 զօրական քաղաքի ճամբով բեր-
դէն գութս յուղարկեց, որք թշնամեաց
ետեէն սկսան պատերազմիլ, և ց. որով
մէկ զօրուան մէջ 13 հազար մարդ ջար-
դեցին, ու զմնացեալները փախցընելէն
յետոյ՝ 48 դրօշ ունշատաւարն առ-
Դաւթի աւանդաբան: Գիւղ ժամայապօր
յիս Դաւթէն յետոյ իշխեց: Սիւնեաց
Հայերուն իւր Սիւթար անուով ան-
պարտելի օգնականը, բայց մեղք որ
շատի չքէց, փախ զի վերոյիշեալ տէր
Աւետիս քահանայն և իշատերոցն նման
տղէտ ու փառասէր չլինելով: Սիւթա-
րայ հետ փռուեցաւ և ժողովուրդը բ-
կուսի բաժնեց, որ Տաճիկները լսելով
նորէն Սիւնեաց աշխարհին վերայ յար-
ձակեցան, ու բերդը պաշարելով՝ մե-
ջինները նեղեցին: Բայց որովհետեւ այդ
բերդին ումէջ ևս եղբայրատեցութեան

ԴԱՎԻԹ ՍԻՒՆԻ.

սոսկալի ախտը տեղիք գտած էր, ուստի
 տէր Աւետիսին կուսակիցները՝ Մխի-
 թարէն ծածուկ անձնատուր լինել մտա-
 ծեցին, որոյ մասին պատգամաւոր զննոց
 նոյն իսկ տէր Աւետիսը:
 Բերդը մտնելէն առաջ թէև Տա-
 ճիկները երգում արին ամենեւին վնաս
 չանել Հայոց, բայց բերդը մտնելէն յե-
 տոյ ժողովրդոց մեծ մասը թրէ անցու-
 ցին. իսկ Մխիթար, տէր Աւետիսին
 միտքը վաղուց իմանալով՝ Տաճիկները
 չհասած՝ մեծ զգուշութեամբ փախու-
 բերդէն. բայց և այնպէս օտար թըշ-
 նամիներէն ազատուելով, ընտանի դա-
 ւաճաններէն ազատիլ չկարողացաւ. վասն
 զի Խնձորէն կոչուած բերդը պաշարած
 ժամանակ, մինչդեռ պատերազմէ յող-
 նած՝ քիչ մի քնանալու պառկեցաւ,
 քովի մարդիկը Պարսից հաճոյանալու

Համար գլուխը կտրեցին ու Վալթեժ
նստող Պարսիկ բղեշխին տարին, յորմէ
փոխանակ պարզեի՝ իւրեանց անզգա-
մութեան արդար հատուցումն առին:
Վասն զի բղեշխը Մխիթարայ քաջութիւններուն տեղեակ յինելով՝ արդա-
րութեամբ դատեց, ու «Դուք, որ
այդպիսի քաջ անձին կեանքը անպի-
տան ու փնասակար համարեցիք ձեզի,
ուրեմն ձերը ի՞նչ բանի պիտի հար-
կաւորի մեզ, ո՞վ անգութ ու դաւա-
ճան մարդիկ» ասելով՝ ամենքը մէ-
կէն սպաննել տուաւ:
Իսկ Մխիթարայ հաւատարիմ մար-
դիկը Յովհաննէս իշխանին քովը զնա-
ցին, որ Տաճկաց դէմ Ռաէացւոց աշ-
խարհին մէջ մեծ քաջութիւններ կա-
նէր: Սա Մխիթարայ գլխուն եկածը
լսելով՝ սկսաւ կասկածիլ իւր մարդկանց

ԱՂԱՍԻ, ԳԱԷ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ.

դաւաճանութենէն, և ինքիրմէ Ռատե-
ացոց աշխարհը Տաճկաց յանձնելով՝
ելաւ Ռուսաստանի Միտէրիան քաղա-
քը դնաց, ուր մեծ պատուով ապրեց
ու խաղաղութեամբ մեռաւ:

Յովհաննէսէն յետոյ անուանի եղաւ
Շիրակ գաւառին մէջ Ալաի անունով
քաջ երիտասարդը (1820 — 1827), որ
պարսիկ ու քիւրտ բէյերու յարձակ-
մունքէն՝ Անի քաղաքն ու նորա մեր-
ձակայ գեղերը պաշտպանեց: Սա երբ
1827-ին Պարսից և Ռուսաց պատե-
րազմին մէջ մեծամեծ քաջութիւններ
անելէն վերջը՝ մէկ դարանակալ պար-
սիկէ զարնուելով՝ մեռնելու վերայ էր,
արիւնը ձեռքին մէջ առաւ, դէպ ի
Սասիս երկընցուց, և «Նդունէ Հայ-
աստան», քու սիրոյդ համար թափած
արիւնս» ասելով՝ հողին փչեց ու հայ-
րենասիրաց կարգն անցաւ:

Այս պատերազմէն վերջը Հայաստանի մէկ մասն ևս 1827 թ. Ռուսաց ձեռքն անցաւ:

Ռուսաց տէրութիւնը իւր հպատակ Հայոց հետ՝ ամենայն մարդասիրութեամբ վարուեցաւ: Սորա յայտնի ապացոյցն է բոլոր Ռուսիաքնակ Հայոց խաղաղ վիճակը, որք իւրեանց հաւատարիմ հպատակութեամբն ու ճշմարիտ ծառայութիւններովը Ռուսաց մեծամեծներուն սիրելի լինելով՝ ամեն ատիճանի մարդիկ՝ ամենայն ժամանակէն աւելի պատուոյ մէջ են, և այժմ՝ գիտութեամբ ու կրթութեամբ յառաջանալու վերայ են:

Արեւելեան (1852 — 55) և Ռուս-Տաճկական (1877 — 79) պատերազմներու ժամանակ Տաճկաց հպատակ Հայերը շատ նեղութիւններ կրեցին Հայ-

աստանի մէջ քիւրտերէն ու նոյն իսկ տիրապետող Տաճիկներէն: Եւ թէպէտ Կ.Պոլսոյ Ներսէս ազգասէր պատրիարքին իրաւացի բողոքներուն ու ինդիրներուն զիջանելով՝ եւրոպական տէրութիւնները մեծամեծ խոստմունք արին Հայերը պաշտպանելու և նոցա քաղաքական իշխանութիւն տալու համար, սակայն զանազան պատճառներով իրենց խոստմունքը չկատարեցին, որով մինչև այժմ՝ առաջուան անորոշ վիճակին մէջ մնաց Տաճկաստանի Հայոց ինդիրը: Այս մասին, ինչպէս Ռուսաստանի, նոյնպէս և Տաճկաստանի Հայոց յոյսը մի միայն Ռուսաց Ամենողորմած Ապստեր և նորա քրիստոսասէր ազգին վերայ դրուած է, որ ժամանակով՝ ուրիշ տաճկահպատակ քրիստոնէից նման՝ Տաճկաց բռնութենէն կազատցնէ, նաև մեր ազգը:

քաղ միտմ' ու մեղեմագոյց, քան ժամատա-
 ախաւ-ե] ւոյ : մեղեմեմկեմա՞ ըտեմապոյտ
 -դադկոտապ դեմապրա սեւոյմ' լոյս/Ս-//
 -դիքանի ու մեղեմեմգրոյ իցաւադի մից.
 -ուղեմ մաքապոյմ իոյեմաճիք մեղեմ
 միցա գեմեմոտապ ճեմաճեմ պոյեմեմկե]
 -ապագ. աքոմ' ձ ապեմապոյապ պոյեմա-
 , դեմա? ապառ մեկե] տեմապի մաքապ.
 քեմիք իոյեմեմաճապա մաքապապ մաքապա
 մեմիկ իոյո միցեմապապից գեմեմոտապ
 քեմ միքեմաճիկ չոյոմա մապոյառա Նեպար
 : պոյեմի քոյա- ժամատապեմա՞ քեմե
 -միտմ' ժամատապա/Ս ախաւ-ե] միտմե պ/Մ
 մե գալը քոյա- ժամատապեմա՞ ձ ախա
 ձ դեմա/Ս ճեմեպոյեմեմ/Մ քեմառ-Ս մաքի
 ճապոյք լոյմի միքոյա դեմատապից. աքոմ'
 -ապա/ապեմառ չիցո իոյեմաճեմաճ դո , ձ
 -առեմ պապեմա՞ 'մեմա' քիճեմատապից. քառ
 : պոյա դեմ մառ' իմիքոյապապ մեմեմկե]

Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ա Ն Ց

Քրիստոսէն յառաջ.

2107	Հայկ 50 տարի.	1197	Հօրոյ 3.
2026	Արմենակ 46.	1194	Ջարմայր 12.
1980	Արամայիս 40.	1180	Շաւարշ Բ. 41.
1940	Ամասիա 32.	1137	Պերճ Լ. 35.
1908	Գեղամ 50.	1102	Արբուշ 27.
1858	Հարմա 32.	1075	Պերճ Բ. 40.
1827	Արամ 58.	1035	Բաղուկ 50.
1769	Արայ 26.	985	ՀՍ 44.
1743	Կարդոս 18.	941	Յուսակ 31.
1725	Անուշաւան 60.	910	Ամակ Բ. 27.
1662	Պարէտ 50.	883	Կայսակ 45.
1612	Արբակ 40.	838	Փառնաւազ Ա. 17.
1568	Ջաւան 37.	805	Փառնակ Բ. 40.
1531	Փառնակ Ա. 58.	765	Սկայորդի 17.
1478	Սուր. 25.	748	Պարպր. 51.
1433	Հաւանակ 30.	743	Պարպր. Թաւառիկ 42.
1403	Աւաշակ 42.	700	Հարաւայ 42.
1381	Հայկակ Ա. 18.	678	Փառնաւազ Բ. 18.
1363	Ամակ Ա. 14.	665	Պառնիճ 35.
1349	Առնակ 17.	630	Կոռնակ 8.
1332	Շաւարշ Ա. 6.	622	Փառն 17.
1326	Նորայր 24.	605	Հայկակ Բ. 36.
1302	Վատամ 14.	569	Երուանդ Ա. 4.
1289	Կար 4.	565	Յիւրիս Ա. 45.
1285	Գոռակ 18.	520	Վաչագան 27.
1267	Հարմա Ա. 27.	493	Առաւան 18.
1242	Ընակ 15.	475	Ներսէս 35.
1227	Գլակ 30.		

ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ.

- 889 Աշտա Ա, 26 տարի. 977 Սմբատ Բ, 12-րդ հարյուրամյակ
 885 Աշոտ Ա Թագաւոր կգտակուի 989 Գագիկ Ա, 29.
 ու հինգ տարի կԹագաւորէ. 1020 Յովհաննէս 20.
 890 Սմբատ Ա, 23. 1042 Գագիկ երկրորդ կամ վերջին Յ.
 914 Աշոտ Բ, 14. 1046 Բագրատունեաց տերութիւնը
 928 Աբաս 24. վերջացաւ.
 952 Աշոտ Գ, 26. 1079 Գագիկ Բ սպանուեցաւ.

ԱՆՍՊՈՐՏԱԿԱՆԻ ԵՒ ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐԸ.

- 908 Գագիկ Արծրունի 29. 972 Սենեքերիմ 55.
 921 Աշոտ Շապուհեան 15. 1022 Սենեքերիմ Սեբաստիա դեաց.
 937 Դերենիկ Աշոտ 16. 59 տարուան մէջ երեք յա-
 953 Աբուսահա 19. ջորդք ունեցաւ (1022—1080),
 962 { Աշոտ Սահակ 14. յետ որոյ նոցա իշխանութիւնը
 Գուրգէն խաչիկ 32. գաղթեցաւ :

ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԹԻՆԵԱՆՅ.

- 1080 Ռուբէն Ա, 15 տարի. 1224 Հեթում Ա, 45
 1095 Կոստանդին Ա, 5. 1269 Լեւոն Գ, 20.
 1100 Թորոս Ա, 23. 1289 Հեթում Բ, 4.
 1123 Լեւոն Ա, 15. 1293 Թորոս Գ, 2.
 1144 Թորոս Բ, 24 տարի. 1296 Սմբատ 2.
 1168 Թովմաս պայլ 1. 1298 Կոստանդին Բ, 2.
 1169 Մլէհ 5. 1300 Հեթում Բ, վերստին 5.
 1174 Ռուբէն Բ, 11. 1305 Լեւոն Գ, 3.
 1185 Լեւոն Բ, 14. 1308 Օշն 12.
 1198 Լեւոն Բ Թագաւոր կո- 1320 Լեւոն Ե, 22.
 ճուի և 21 տարի կԹա- 1342 Կոստանդին Գ, 1.
 գաւորէ. 1343 Գուիգոն 2.
 1219 Զաբէլ 1. 1345 Կոստանդին Գ, 18.
 1220 Փիլիպպոս 2. 1365 Լեւոն վերջին 11.

ՅԱՆԿ ՆՍԻԹՈՅ

ԳՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ.

- Դաս Ա. Հայկէն մինչև Արմենակ. 5— 8
 Բ. Հայկայ յաջորդներէն մինչև Արամ. 9—13
 Գ. Արամ և նորա քաջութիւնները. 14—23
 Դ. Արայէն մինչև Պարոյր. 23—29

ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ.

- Ե. Պարոյրէն մինչև Հայկազանց Թագաւորութեան վեր-
 ջանալը. 29—36
 ՎՈՒՍԱԿԱԼՔ.

- Զ. Միհրանէն մինչև Արուսեակդ վերջին. 33—39

ԲԱՂՈՒՍԵՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ.

- Ը. Հայկէն մինչև Պարոյր Թագաւորելը. 40—41
 Թ. Պարոյրէն մինչև Հայկազանց Թագաւորութեան վեր-
 ջանալը. 42—43

ԳՈՒՆԻ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ.

- Դաս Ժ. Աղաբաշակէն մինչև Արշակ Կապան. 45— 49
 ԺԱ. Արշակ ստալինէն մինչև Տիգրան երկրորդ. 50— 53
 ԺԲ. Տիգրան երկրորդ և նորա քաջութիւնները. 54— 57

Դաս ԺԳ. Արտաւազդէն մինչև Արգար	58— 61
— ԺԴ. Արգար և նորա գործերը	61— 70
— ԺԵ. Անանէն մինչև Արտաշէս երկրորդ	70— 74
— ԺԶ. Արտաշէս երկրորդէն մինչև Տրդատ	75— 83
— ԺԷ. Մեծն Խոսրով և նորա գործերը	83— 87
— ԺԸ. Տրդատ և Խոսրով երկրորդ	87— 96
— ԺԹ. Տիգրան և Արշակ	96—102
— Ի. Պապ և Վարդգան	102—106
— ԻԱ. Արշակ Գ, Վաղարշակ Բ և Խոսրով Գ	107—110
— ԻԲ. Վաւառապետ և նորա գործերը	111—113
— ԻԳ. Խոսրով Գ-էն մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջնալը	114—117

ՔԱՂԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶԱՊԵՏԱՆԻ ԲԱՐՈՋԱՐԻՆԵՐԸ

— ԻԴ. Վեհափառապետ և Վարդանանց պատերազմը	117—125
— ԻԵ. Արորտիդ, Արտաշատ և Վաղարշ պատերազմը	125—130
— ԻԶ. Վարդան Բ-էն մինչև Սմբատ բաւառապետ	130—138

ՔԱՂԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶԱՊԵՏԱՆԻ ԲԱՐՈՋԱՐԻՆԵՐԸ

— ԻԷ. Վաղարշակէն մինչև Մեծն Խոսրով	139—142
— ԻԸ. Մեծն Խոսրովու թագաւորելէն մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջնալը	143—146

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ.

— ԻԹ. Աշոտ Բագրատունի և Սմբատ առաջին	147—154
— Լ. Աշոտ երկրորդ և Արաս	154—162
— ԼԱ. Աշոտ երրորդէն մինչև Թաթարաց արշաւանքը	163—169
— ԼԲ. Սկիւթացի Թաթարաց արշաւանքէն մինչև Գագիկ երկրորդի թագաւորելը	169—175

Դաս ԼԳ. Գագիկ երկրորդէն մինչև Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջնալը	176—181
— ԼԴ. Քաղաւաք պատմութեան Բագրատունեաց թագաւորութեան	182—184

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ.

— ԼԵ. Ռուբէն առաջինէն մինչև Լևոն երկրորդ	185—190
— ԼԶ. Լևոն երկրորդէն մինչև Հեթում երկրորդ	191—197
— ԼԸ. Հեթում երկրորդէն մինչև Ռուբինեանց թագաւորութեան վերջնալը	198—202
— Խ. Քաղաւաք պատմութեան Ռուբինեանց թագաւորութեան	203—205
— ԽԱ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Պարսից, Տաթարաց և Ռուսաց իշխանութեան տակ	207—219
Ճամանակագրութիւնը	217—220
Ցանկ նիւթոց	221—223

121—170
121—181

ՀԱՅԿԱՅԻՆ

ՅԵՄԵՆԻՆԻ ԵՄԵՆԻՆԻ

181—190
191—200
201—210
211—220
221—230
231—240
241—250
251—260
261—270
271—280
281—290
291—300
301—310
311—320
321—330
331—340
341—350
351—360
361—370
371—380
381—390
391—400
401—410
411—420
421—430
431—440
441—450
451—460
461—470
471—480
481—490
491—500

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0341641

